

פרקי

עשרת השבטים

”אמרתי אפאיהם אשביתה מאנוש זכרם” (דברים לב, כו)

אמרתי אפאיהם: אמרתי באפי - איה הם? (ספרי, שם, פיסקא שכב)

המושג 'עשרת השבטים', כמבטא ישות מדינית, מופיע לראשונה עם התפלגות ממלכת ישראל לשתי ממלכות: מלכות ישראל הכוללת עשרה שבטים, ומלכות יהודה הכוללת שניים: יהודה ובנימין.¹ היציאה לגלות של שתי המלכויות, התרחשה בזמנים נפרדים: ממלכת יהודה גלתה לקראת חורבן בית ראשון,² בעוד ששבטי ישראל גלו קודם לכן, ולא למקום גלותם של שבטי ממלכת יהודה.³ בפרק זה ניתן דעתנו רק לעשרת השבטים, ונתמקד בשאלות אלה: מתי גלו ולהיכן; האם שבו לארץ ישראל; האם יש אפשרות לברר את מיקומם ואת חיבורם ליהדות, והאם קיימת חובה לחפשם ולהשיבם לארץ, גם אם הקשר שלהם לזהות יהודית ולקיום מצוות קלוש, או כלל אינו קיים. הפרק העוקב, להלן, יתמקד בשאלה האם שאלת קיומם של צאצאי 'עשרת השבטים' במקום כלשהו בעולם, משפיעה במשהו על הלכות מצוות התלויות בארץ.

1. ראה מלכים א', יא, כט-לב: נבואת אחיה השילוני על חלוקת שבטי ישראל לשתי ממלכות. ואף שמלכות יהודה מכונה שם "שבט אחד", הכוונה היא לשני השבטים.
2. אמנם עיין ר"י אברבנאל, שופטים כ, מח, בשם מדרש, שבזמן פילגש בגבעה היו אלף איש משבט בנימין ש"נסו לארץ רומאניה", ועיין סדר הדורות, ב"א תקט"ז. ראה גם רש"י, שופטים כ, מה.
3. עי' בראשית רבה, עג, ו: "אחר לגלות, א"ר יהודה ב"ר סימון: לא למקום שגלו עשרת השבטים, גלה שבט יהודה ובנימין. עשרת השבטים גלו לפנים מן נהר סמבטיון, שבט יהודה ובנימין מפוזרים בכל הארצות".

א. מתי גלו עשרת השבטים?

הגליית עשרת השבטים נעשתה במספר שלבים. בספר דברי הימים (א' ה', כו) מתוארת הגלייתם של השבטים ראובן, גד וחצי שבט המנשה על ידי מלכי אשור: "ויער אלוהי ישראל את רוח פול מלך אשור ואת רוח תילגת פלנצר מלך אשור, ויגלם לראובני ולגדי ולחצי שבט מנשה ויביאם לחלח וחבור והרא ונהר גוזן עד היום הזה". בספר מלכים (ב' טו, יט) מתוארות עלייתו של פול מלך אשור על ישראל בזמן מלכות מנחם בן גדי, ביאתו של תיגלת פלאסר בזמן מלכות פקח בן רמליהו (שם שם, כט), והגלייתם של תושבי נפתלי לאשור. בספר ישעיה (ח, כג) מסופר, שבנוסף להגלייתו של שבט נפתלי, גלה גם שבט זבולון: "כי לא מועף לאשר מוצק לה, כעת הראשון הקל ארצה זבולון וארצה נפתלי והאחרון הכביד, דרך הים עבר הירדן גליל הגוים". הגלייתם של שאר תושבי ממלכת ישראל, ופירוקה הסופי של הממלכה, נעשו בימי הושע בן אלה, על ידי שלמנאסר מלך אשור (מלכים ב' יז, א-ו): "בשנת התשיעית להושע לכד מלך אשור את שומרון, ויגל את ישראל אשורה, וישב אותם בחלח ובחבור נהר גוזן וערי מדי".

חז"ל (תנחומא, מסעי, יג) תיארו שלושה שלבי גלות:⁴

את מוצא שסנחריב⁵ הגלה ישראל שלש גליות: גלות ראשונה הגלה לראובני ולגדי ולחצי שבט המנשה, השנייה שבט זבולון ונפתלי, שנאמר: 'כעת הראשון הקל ארצה זבולון וארצה נפתלי', השלישי הגלה שאר השבטים, שנאמר: 'והאחרון הכביד' - הכבידן כבמכבד.

דעת מדרש זה היא שראובן, גד וחצי המנשה גלו ראשונים,⁶ ולאחר מכן גלו זבולון ונפתלי. בדעה זו מחזיקה גם סוגיית הגמרא בערכין (לב ע"ב),⁷ שהרמב"ם (הל' שמיטה יובל פ"י ה"ח) פסק כמותה, ובכך צידד גם הגר"א בפרושו לישעיה (שם). אולם, בדברי

4. גם בסדר עולם רבה, פרק כג, צוינו שלוש גלויות, אך לא הוזכר סדרן.
5. עיין סנהדרין צד ע"א: שמונה שמות היו לסנחריב: פלאסר, פלנאסר, שלמנאסר, פול, סרגון, אסנפר, רבא ויקירא.
6. עיין מדרש הגדול, במדבר לב, ה: "ולפי שפירשו הן מישראל תחילה - לפיכך הן הגלו תחילה". ראה גם במדבר רבה, כב, ז: הגלייתם בתחילה נגרמה מפני שחיבבו את ממונם, יותר מאשר ישיבת ארץ ישראל. ועי' שו"ת חת"ס ו, ליקוטים סי' לט.
7. ומקורה בספרא, בהר פרשה ב, ב.

חז"ל ישנן דעות שהפכו את הסדר, והקדימו את גלות זבולון ונפתלי.⁸ בין כך ובין כך, הפסוקים מלמדים שכולם גלו לאשור.⁹

ב. השבת עשרת השבטים על ידי ירמיה

האם צאצאי עשרת השבטים שבו מגלותם? דעת רבי יוחנן (מגילה יד ע"ב; ערכין לג ע"א)¹⁰ היא שירמיהו החזירם:¹¹

רבי יוחנן אמר: ירמיה לא הוה התם, שהלך להחזיר עשרת השבטים. ומנלן דאהדור, דכתיב (יחזקאל ז, יג): 'כי המוכר אל הממכר לא ישוב', אפשר יובל בטל ונביא מתנבא עליו שיבטל? אלא מלמד שירמיה החזירן, ויאשיהו בן אמון מלך עליהן. דכתיב (מלכים ב' כג, ז): 'ויאמר מה הציון הלז אשר אני ראה, ויאמרו אליו אנשי העיר, הקבר איש האלוהים אשר בא מיהודה, ויקרא את הדברים האלה אשר עשית על המזבח בית אל'. וכי מה טיבו של יאשיהו על המזבח בבית אל? אלא מלמד שיאשיהו מלך עליהן.¹²

8. המחלוקת מובאת באיכה רבה, פתיחתא ה, ועיין רש"י ומלבי"ם, ישעיה ח, כג. וראה מלבי"ם, דברי הימים א' ה, כו, שהסביר כיצד יש ללמוד את הפסוקים לפי כל שיטה. שיטה נוספת מופיעה בקהלת רבה, ט, ג: לדעת רבי לוי, עשרת השבטים גלו בשתי גלויות בלבד: בתחילה ראובן וגד ולאחר מכן שאר השבטים. להרחבה, עיין: שנים עשר שבטי ישראל (ווינשטוק), עמ' 40-41; עטרת ציון (מוצפי), עמ' 347-350; תורת השבת והמועד (גורן), עמ' 581-587.

9. ראה לקמן אות ה, להיכן הוגלו.

10. הגמרא במגילה מצטטת את דברי רבי יוחנן, שלהלן, כתשובה לשאלה מדוע יאשיה הלך לשאול את חולדה הנביאה ולא את ירמיה. דבי רבי שילא הסבירו באופן אחר, שנשים רחמניות הן. לא ברור האם דבי רבי שילא חלקו על ר' יוחנן וסברו שירמיה לא השיב את עשרת השבטים (ועי' לשון הרמב"ן בספר הזכות, גיטין יח ע"א: "ולמאן דמתרץ התם... ירמיהו החזירם").

11. להשבתם ישנה השלכה על מצוות היובל, ועל כך ראה להלן פרק יא.

12. מצינו גם פסוקים מפורשים שמצביעים על כך שיאשיהו שלט על בני שבטים נוספים, לבד מיהודה ובנימין: דברי הימים ב' לה, יח בתיאור הפסח שעשה יאשיה: "כל יהודה וישראל הנמצא"; וראה עוד שם לד, ו, בתיאור הריסות מזבחות עבודה זרה, שעשה כן גם "בערי מנשה ואפרים ושמעון ועד נפתלי [בחרבתיהם] (בהר בתייהם) סביב", ובמקבילה לכך במלכים ב' כג, יט: "וגם את כל בתי הבמות אשר בערי שמרון, אשר עשו מלכי ישראל להכעיס, הסיר יאשיהו", ועיין רש"י ורד"ק, שם. ועיין הגהות יעב"ץ, מגילה יד ע"ב, שצייין לכמה פסוקים שהם "לעדים על אמיתת דבר זה". כמו כן, בתיאור הפסח שעשה חזקיהו, נאמר שהוא קרא לבני אפרים ומנשה, ולכל ישראל "מבאר שבע ועד דן" (דברי הימים ב' ל, ה). אולם, מהפרוש

הנביא ירמיה (ג, יב) הצטווה ע"י הקב"ה: "הלך וקראת את הדברים האלה צפונה, ואמרת, שובה משובה ישראל נאם ה' לוא אפיל פני בכם, כי חסיד אני נאם ה', לא אטור לעולם". לדעת רש"י (שם), כאן הצטווה ירמיה ללכת להשיב את עשרת השבטים.¹³ לעומת זאת, המלבי"ם (צפניה ג, א) סבר שירמיה לא עשה זאת מחמת ציווי מפורש, אלא משום שסבר שתקופת יאשיהו ראויה לגאולה.¹⁴

ראשונים דנו בשאלה כמה מהם אכן השיב ירמיהו. דעת רש"י (סנהדרין קי ע"ב ד"ה אין עתידין) היא שירמיהו לא השיב את כולם, אלא את מקצתם בלבד.¹⁵ לעומת זאת, מדברי רמב"ן משמע שרובם שבו.¹⁶ לשיטת ר"י אברבנאל (משמיע ישועה, חלק שני, העיון הראשון, פרק ד), ירמיה לא הלך להשיב את עשרת השבטים שהוגלו אל מעבר

המיוחס לרש"י (שם פסוקים א, ו) משמע שבאותו שלב עשרת השבטים עדיין לא גלו. 13. כן כתב בביאור הכתוב גם בכפתור ופרח, פרק י (וראה שם גרסתו, שהלך ירמיה להשיב בתשובה, וצ"ב). לעומתו, רד"ק (שם) סבור שנבואה זו נאמרה בירושלים לפני זקני יהודה, וכנגד עשרת השבטים, ו"רמז להם שעתידים לשוב באחרית הימים"; ועיין סנהדרין קי ע"ב, שמשמע כפירוש רד"ק (ועיין גם ר"י אברבנאל, שם).

14. עיין עטרת ציון (מוצפי), א, עמ' רסט, שהבין בדעת המלבי"ם, שירמיה רק חשב שהגיעה עת הגאולה - אולם טעה, ובעקבות כך עשרת השבטים כלל לא חזרו, אך לא ברור שזו אכן זו כוונת המלבי"ם. כמו כן, פרשנות זו נסתרת מפשטות דברי הגמרא, שהביאה ראיות מפסוקים לכך שהם אכן שבו. עם זאת, בסוגיית ערכין (לב ע"ב-לג ע"א) נראה שישנה הוה אמינא שהם אכן לא שבו.

15. כן כתב רש"י גם בירמיה שם. ועיין תוס', גיטין לו ע"ב ד"ה בזמן: "שלא עלו כולם", ולשיטת רבנו תם המובאת שם, משמע שעלו מקצת של כל שבט ושבט. אמנם עיין בתפארת ישראל, סנהדרין פ"י מ"ג, שחלק על דעה זו, וכתב: "נראה לי שודאי ירמיה החזיר רבים מהם, וכדמשמע במגילה וערכין". אכן, יש שנקטו שכן היא גם כוונת רש"י: תורת השבת והמועד עמ' 593; הרב שלמה פישר, 'שביעית בזה"ז', בדעת הגאונים רמב"ם וראב"ד, מוריה תמח-תנ (תשרי תשפ"ב), עמ' קיב הערה 12. ראה גם פרוש רגמ"ה לערכין שם, שכתב: "ירמיה החזירן לשבט ראובן וגד", והגם שהגמרא עסקה בתחילה בגלותם של שבטים אלו, אין זה אלא מפני שבשעה שאלו גלו בטל היובל, אך לאחר מכן גלו עוד, וירמיה השיב גם משאר השבטים, כמו שמפורש במגילה יד ע"ב.

16. רמב"ן, גיטין לו ע"א ד"ה ואינו. שיטתו היא שעל מנת שהיובל ינהג, צריך שיהיו "רוב כל שבט ושבט" בארץ, ומפורש בגמרא בערכין לג ע"א שהיובל נהג לאחר שירמיה השיב את עשרת השבטים. וראה פתח עינים (לחיד"א), מגילה יד ע"ב ד"ה ומכאן: "ומה שנראה מהרב ז"ל דירמיה החזיר רוב השבטים ואח"כ חזרו למקומם, הם דברים קשים לשמוע, ופשטי השמועות נראין שירמיה לא החזיר אלא קצת מכל שבט, זעיר שם זעיר שם, וגוף ורוב השבטים נשארו במקומן, ואלו שהחזיר היו פלטים שהיו מפוזרים". ועיין לקמן פרק יא אות

לנהר, אלא שבזמן הגלות חלק מהם ברחו לארצות עמון, מואב ומצרים, והם אלה שירמיה השיבם.¹⁷

ג. על גורלם של עשרת השבטים - תנ"ך

בתורה ובנביאים, ישנם מקורות רבים המתארים את קיבוץ הגלויות באופן כללי, וכן תיאורים שיכולים להתפרש כקיבוץ של אוכלוסיות ושבטים שונים ממקומות רבים. כמו כן, בדברי הנביאים ישנן נבואות מפורשות על איחוד מחודש בעתיד של מלכות יהודה ומלכות אפרים (היא מלכות ישראל - עשרת השבטים).

בספר דברים (ל, א-ה) נאמר:

והיה כי יבאו עליך כל הדברים האלה הברכה והקללה אשר נתתי לפניך והשבת אל לבבך בכל הגוים אשר הדיחך ה' אלוהיך שמה. ושבת עד ה' אלוהיך ושמעת בקולו ככל אשר אנכי מצוך היום וּבניך בכל לבבך ובכל נפשך. ושב ה' אלוהיך את שבותך ורחמך ושב וקבצך מכל העמים אשר הפיצך ה' אלוהיך שמה. אם יהיה נדחך בקצה השמים משם יקבצך ה' אלוהיך ומשם יקחך. והביאך ה' אלוהיך אל הארץ אשר ירשו אבותיך וירשתה והיטבך והרבך מאבותיך.

הביטויים שבהם השתמשה התורה כדי לתאר את הגלות - "הדיחך", "הפיצך", "נדחך בקצה השמים" - מבטאים ריחוק והגליה למקומות שכוחים ונדחים. רבנו

17. ראה בדבריו, שחלק מהם ברחו והתערו בשבטי יהודה ובנימין, וכן הוא בדברי חז"ל בילקוט שמעוני מלכים ב, רמז רלו (הובא ברש"י, עמוס ג, יב; וראה גם סדר עולם רבה, פרק כב, וריטב"א, גיטין לו ע"א, ע"פ דה"י ב' ל: משבטי שמעון ואפרים היו שברחו והתערו עם יהודה ובנימין). הרב ראובן מרגליות סבור שאלו שהוגלו לאשור היו נכבדי העם, ואילו רוב העם והדלים נשארו בארץ ישראל, והסתפחו לשבטי יהודה (מרגליות הים, לו ע"א אות טז, וקי ע"ב אות ד; יסוד המשנה ועריכתה, עמ' לז, ומצא סמך לדבריו בממצאים ארכיאולוגיים). בשיטה זו תמך הרב משה צוריאל במאמרו: 'לאן נעלמו עשרת השבטים? הסתירות בדברי חז"ל ויישובן', המעין 219 (תשרי תשע"ז), עמ' 59-62. לשיטתו, ירמיהו השיב את הכשרים מבין המיעוט שגלו, ואלו שלא היו כשרים - התערבו בגויים (עיין להלן אות ז, בביאור סוגיית הגמרא ביבמות טז-יז), והסיק: "המחקרים והפרסומים בתקופתנו-אנו שמצאו שרידים מעשרת השבטים, בין בדרום אמריקה, ובין באפגניסטן, ובין בשאר מדינות הרחוקות, אין בהם ממש... עשרת השבטים לא הלכו לאיבוד, הם נמצאים בינינו היום".

בחיי (שם) סבור שהפרשה עוסקת הן בגלות עשרת השבטים הן בגלות יהודה ובנימין, וכל ביטוי מתאר גלות אחרת. כך הוא מסביר את כפילות הפועל "ושב", כמתייחס לשתי הגלויות. כשיטתו נקטו פרשנים נוספים.¹⁸

נבואת ישעיה (יא, יא-ג) עוסקת בקיבוץ נדחי ישראל בגאולה העתידה:¹⁹

והיה ביום ההוא יוסיף ה' שנית ידו לקנות את שאר עמו, אשר ישאר מאשור וממצרים ומפתרוס ומכוש ומעילם ומשנער ומחמת ומאיי הים. ונשא נס לגוים ואסף נדחי ישראל, ונפוצות יהודה יקבץ מארבע כנפות הארץ. וסרה קנאת אפרים וצררי יהודה יכרתו, אפרים לא יקנא את יהודה ויהודה לא יצר את אפרים.

ישעיה מתנבא על קיבוצם של 'יהודה' ו'אפרים', רוצה לומר - שתי ממלכות ישראל. גם הפסוק שלפניו רומז לקיבוץ שתי הגלויות: "נדחי ישראל" ו"נפוצות יהודה", והמפרשים עמדו על שינוי הלשון והתאמתו לשתי הגלויות.²⁰

כך גם בנבואת ישעיה (כז, ג): "והיה ביום ההוא יתקע בשופר גדול, ובאו האובדים בארץ אשור והנידחים בארץ מצרים, והשתחוו לה' בהר הקודש בירושלים".

18. עיין תולדות יצחק ופירוש הש"ך לפסוקים אלו. וראה רש"ר הירש שם, פס' ד: "יקבצך - הוא יקבץ את כולם, גם את אלה מבין פזוריך שהם מבודדים ביותר, שהתגלגלו לארצות רחוקות ביותר". ועיין גם שו"ת הרשב"א, ד, ס' קפז.

19. ראה את דברי המפרשים בפסוק יא שם.

20. ראה ביאור הגר"א, שם: "אסיפה' הוא מחוץ אל הבית, או אל העיר, או אל המדינה. ו'קיבוץ' הוא המפוזרים אפילו בבית, אל מקום אחד... לכן, עשרת השבטים שגלו למקום אחד אינם חסרים אלא אסיפה מחו"ל אל הארץ, אבל יהודה, הנפוצים בד' כנפות הארץ, צריכים קיבוץ גם כן... ונדחי ונפוצות הן כמ"ש בר"מ, שישאל הן לקט שכחה ופאה: 'לעני ולגר תעזוב אותם', והיינו שישאל נחלקו לג' חלקים: עשרת השבטים, ויהודה, ובני משה. יהודה הם לקט - נפוצים בד' כנפות הארץ; עשרת השבטים הן שכחה - כמו שכתוב (ישעיה כז, ג): 'האובדים בארץ אשור'; בני משה הם פאה - שיושבים בפאה א'. ואלו ג' כתות, 'לעני ולגר תעזוב אותם': עני הוא משיח, ולגר - הוא משה - תעזוב אותם". עיין גם ר"י אברבנאל, שם, שעמד על הצורך בנס בקיבוץ בני עשרת השבטים, משום שגלו מעבר לנהר שמונע מהם מלעבור בחזרה. המלבי"ם עמד על כך שביחס לגלות ישראל נקט הנביא את המילה 'נדחי' ואילו ביחס לגלות יהודה את המילה 'נפוצות', והסביר ששבטי ישראל נדחים במקום אחד, אך יהודה נפוצו בכל רחבי העולם. ראה גם פירושו למיכה ד, ו, ששבטי ישראל מכונים 'הצולעה'.

המפרשים נקטו שה'אובדים' הם בני עשרת השבטים,²¹ שנקראים כך עקב הימצאותם ב"ארץ רחוקה" (רש"י), או "שלא יצאו עוד משם", בניגוד לבני יהודה ובנימין שיצאו ממקומם לאחר גלות בית ראשון (רד"ק).

גם ירמיה (ג, יח) התייחס לשיבת בני עשרת השבטים: "בימים ההמה ילכו בית יהודה על בית ישראל, ויבאו יחדו מארץ צפון על הארץ אשר הנחלתי את אבותיכם". מפסוק זה עולה, שביאת שבטי ישראל לארץ תהיה מאוחדת: "ויבאו יחדיו".²² עיקרון זה מופיע בנבואת ירמיה במקום נוסף (ג, ד): "בימים ההמה ובעת ההיא, נאם ה', יבאו בני ישראל המה ובני יהודה יחדו, הלוך ובכו ילכו ואת ה' אלוהיהם יבקשו", והמדרש (תנחומא, ניצבים ד) לומד מהפסוקים: "שאין ישראל נגאלים עד שיהיו אגודה אחת... כשהן אגודים, מקבלין פני שכניה".²³ בילקוט שמעוני (שיר השירים, רמז תתקפה) נוסף נדבך נוסף בעניין, הנלמד מפסוק זה: "עשרת השבטים שגלו לפנים מנהר סמבטיון, שעתידין גלות יהודה ובנימין לילך אצלם להביאם, כדי שיזכו עמהם לימות המשיח ולחיי העולם הבא, שנאמר: 'בימים ההם ילכו בית יהודה' וגו'". רוצה לומר - קיבוץ עשרת השבטים ייעשה על ידי בית יהודה.²⁴

העולה מן הפסוקים הוא ששבטי ישראל כולם עתידים לשוב בגאולה העתידה, ולהתאחד לכדי ממלכה אחת.²⁵ לעיל (אות ב), הובא האמור בגמרא, שירמיהו

21. מכאן יש שדייקו שקיבוץ נדחי עשרת השבטים יהיה קודם לקיבוץ גלות שבטי יהודה - ראה פירוש התפילה לרבי אברהם בן הגר"א, ברכת תקע בשופר. וראה שלמי שמחה (גוטל), סי' לח.

22. ראה גם במפרשים שם: 'על' פירושו 'עם', ובמיוחד בתיאורו ההיסטורי של ר"י אברבנאל.
23. אחדות זו מתוארת גם בנבואתו של יחזקאל, לז, טז-יט: "ואתה בן אדם קח לך עץ אחד וכתב עליו ליהודה ולבני ישראל [חבריו] (חברו), ולקח עץ אחד וכתוב עליו ליוסף עץ אפרים וכל בית ישראל חבריו. וקרב אתם אחד אל אחד לך לעץ אחד, והיו לאחדים בידך. וכאשר יאמרו אליך בני עמך לאמור, הלוא תגיד לנו מה אלה לך. דבר אליהם, כה אמר ה' אלוהים, הנה אני לקח את עץ יוסף אשר ביד אפרים ושבטי ישראל חבריו, ונתתי אותם עליו את עץ יהודה ועשיתם לעץ אחד, והיו אחד בידך".

24. מדרש זה הוזכר על ידי רבי ישראל משקלוב, במכתביו לעשרת השבטים (ראה לקמן אות ו); וראה מאמרו של אריה מורגנשטרן: 'ניסיונו של ר' ישראל משקלוב לחדש את הסמיכה לאור מקורות חדשים', סיני ק-א (תשמ"ז), עמ' 560-561.

25. מקורות נוספים בדברי הנביאים: ישעיה סה, ט וברד"ק; ירמיה לא ובאברבנאל; יחזקאל לו, י וברד"ק; יחזקאל מז, יג: לעתיד לבוא ארץ ישראל תתחלק שוב לכל שבט ישראל; הושע ב, א-ג ובפרשנים; עובדיה א, יח-כ; מיכה ה, ב ובפרשנים. ראה גם רש"י, במדבר כד, כב.

השיב את השבטים, ומעתה קשה - שהלא בפסוקים אלו נראה שישראל ויהודה נמצאים בגלותם בנפרד,²⁶ ואם ירמיה השיבם - הלא צריכים הם להיות ביחד?²⁷ אכן, לשיטת רש"י הנ"ל אין קושי, שהרי נקט שרק מיעוטם שבו על ידי ירמיהו. לעומתו, הרמב"ן הנ"ל סבור שרובם של עשרת השבטים חזרו, ועליו קשה. מכוח זאת, הרמב"ן חידש שכאשר גלו שוב מארץ ישראל, שבו שבטי מלכות ישראל למקומם הראשון, וכך גם - במקביל - משבטי מלכות יהודה, ובשיבת ציון בימי בית שני חזרו לארץ רק שבט יהודה ואילו עשרת השבטים נשארו בגלות.²⁸ להלן נעמוד על דברי חז"ל בנוגע לשיבתם של עשרת השבטים.

ד. על גורלם של עשרת השבטים - מחלוקת התנאים

במשנה (סנהדרין פ"י מ"ג) נחלקו תנאים בשאלת חזרתם של עשרת השבטים לעתיד לבוא:

עשרת השבטים אינן עתידין לחזור, שנאמר (דברים כט, כז): 'וישליכם אל ארץ אחרת כיום הזה',²⁹ מה היום הזה הולך ואינו חוזר, אף הם הולכים ואינם חוזרים; דברי רבי עקיבא. רבי אליעזר אומר: מה היום מאפיל ומאיר, אף עשרת השבטים שאפל להן - כך עתיד להאיר להן.

בפשטות, מחלוקתם עוסקת בשאלה האם עשרת השבטים עתידים לחזור לארץ

26. יש להעיר גם מלשון הכתוב המתאר את הגלייתם "עד היום הזה" (מלכים ב' יז, כה; דברי הימים א' ה, כו). על משמעות הביטוי, ראה רש"י, סוטה מו ע"ב ד"ה ויקרא: "לעולם ולעולמי עולמים"; וראה גם שו"ת זכרון יוסף, חו"מ סי' י, שדן בדבריו, ובסתירה להם מסוגיית יומא נד ע"ב. עוד יש להעיר, שירמיה הוא זה שכתב את ספר מלכים (עי' בבא בתרא יד ע"ב).

27. כתוצאה מקושיה זו, ומסיבות נוספות, העלה ר' עזריה מן האדומים בספר מאור עינים, אמרי בינה פרק יג, שדברי חז"ל על החזרת עשרת השבטים אינם כפשוטם, אלא דברי אגדה או 'אומדנא'.

28. וכן הוא בספר הגאולה (כתבי רמב"ן, א, עמ' רעג): "ומכל פנים נתבאר מדברינו, שלא שבו בגאולת בבל, זולתי הנקראים בית יהודה והוא מלכותם, רק הנקראים בית אפרים או בית ישראל, עשרת השבטים הינם בגלות אשור עד היום הזה, ורוב שבטיהם לא נס להם נס, ולא נמלט להם פליט בגאולה ההיא, כאשר הזכרנו". וראה ריטב"א, גיטין שם: "מיד אחר זמן יאשיהו חזרו, כשידעו שהבית היה ראוי ליחרב".

29. עיין רבנו בחיי, שם, ותורה תמימה, שם אות כב, שהסבירו כיצד למדו שפסוק זה עוסק דווקא בגלות עשרת השבטים.

ישראל לאחר הגלות. אומנם בגמרא (סנהדרין קי"ב), מובא מקור תנאי נוסף, שעשוי לזרות אור ולבאר את דברי המשנה בצורה שונה:

תנו רבנן: עשרת השבטים אין להם חלק לעולם הבא, שנאמר (דברים כט, כז): 'יתשם ה' מעל אדמתם באף ובחמה ובקצף גדול'. ויתשם ה' מעל אדמתם - בעולם הזה, וישלכם אל ארץ אחרת - לעולם הבא; דברי רבי עקיבא.³⁰ רבי שמעון בן יהודה איש כפר עכו אומר משום רבי שמעון: אם מעשיהם כיום הזה - אינן חוזרין, ואם לאו - חוזרין. רבי אומר, באים הם לעולם הבא, שנאמר (ישעיה כז, יג): 'ביום ההוא יתקע בשופר גדול' וגו'. אמר רבה בר בר חנה אמר רבי יוחנן: שבקה רבי עקיבא לחסידותיה³¹, שנאמר (ירמיה ג, יב): 'הלך וקראת את הדברים האלה צפונה, ואמרת, שובה משבה ישראל נאם ה' לוא אפיל פני בכם, כי חסיד אני נאם ה' לא אטור לעולם'.

דברי התנאים שבברייתא עוסקים בשאלה, האם לעשרת השבטים יש חלק לעולם הבא. לדעת רבי עקיבא אין להם חלק; לדעת רבי יש להם; ואילו רבי שמעון סבר שהדבר תלוי במעשיהם: אם יתקנו אותם - יש להם חלק, ואם לאו - לא. יש לברר, האם יש לפרש את המשנה על פי האמור בברייתא, וגם המחלוקת במשנה מתייחסת לשאלת חלקם לעולם הבא, או שהמשנה דיברה על חזרה לארץ, ואילו הברייתא דיברה על עולם הבא.³²

30. וכדברי הגמרא, סנהדרין צד ע"א: "אבל ישראל, ספרו בגנותה של ארץ ישראל", ולכן אינם ראויים לחזור. בעקבות כך, כתב הרב גורן, תורת השבת והמועד, עמ' 596: "שכיון שאינם עתידים לחזור לארץ, וגם סרכו דרכם לגמרי, עד שאבדו עולמם בזה ובבא, אין להחשיבם יותר בין יושבי א"י, ואינם מצטרפים למניינו של העם כדי לעכב את היובל". וראה לקמן פרק יא.

31. עי' עלי תמר, ירושלמי סנהדרין פ"ה ה"ה, שהסביר כיצד ר' עקיבא דורש לחובה ולא לזכות: "נראה דמפאת גודל האהבה של ר' עקיבא לארצו, והיה מפני כן מהרוגי מלכות הרשעה, והיה אומר על בר כוכבא 'דין הוא מלכא משיחא', כמ"ש בסוף תענית, וברמב"ם סוף הלכות מלכים, והשפיע על תלמידיו שילחמו בחירוף נפש בצבאות בר כוכבא למרוד ברומים - הרי אהבה כזו בעד קיום התורה האומה וארצה מקלקלת אף שורת החסידות של ר' עקיבא נגד אלו שהוציאו דבה נגד ארץ ישראל, ודחו כל קשר עם המקדש וירושלים, ועיין מה שכתבתי בתענית פ"א ה"א. ויתכן אפילו לפרש שאין בדברי ר"י ביקורת על חסידותו של ר' עקיבא, אלא הם דברי הסבר, כנגד אלו שהם שונאי ציון וירושלים ארצו ותורתו, אף החסיד הגדול ר' עקיבא שבקה לחסידותיה, שהיא בעצם חסידות עמוקה".

32. עיין תוספתא (צוקרמאנדל), סנהדרין פ"ג ה"ב: "עשרת השבטים - אין להם חלק לעולם

בפירושו הראשון של רש"י למשנה (ד"ה אין), ביאר, שכוונת המשנה היא להשבתם לעתיד לבוא, היינו לימות המשיח, "ממקום שגלו".³³ כך גם בביאורו לברייתא (ד"ה ת"ר), כתב בשם 'אית דמפרשי', שאין כוונת הברייתא באומרה "לעולם הבא" לעולם הנשמות, אלא לימות המשיח.³⁴ לפי פירוש זה, גם המשנה וגם הברייתא עוסקות בשאלת חזרתם לארץ בימי קיבוץ הגלויות העתידי. פירוש נוסף שמציין רש"י בשם רבו, הוא שאף המשנה, כפי פשוט הברייתא, אינה עוסקת בשאלת קיבוץ הגלויות, אלא בשאלת זכאותם של בני עשרת השבטים לחלק בעולם הבא. אולם, בפירוש זה הדגיש רש"י, שהמשנה "לא בבניהם ובני בניהם קאמר, אלא אותן שגלו עצמן, אין להם חלק, שרשעים גמורין הם, אבל בניהם ודורות הבאים, זוכין ומזכין". כדברי רבו של רש"י, מסבירים ראשונים רבים, ונראה שזה הפירוש הרווח.³⁵ כך לדוגמה, כותב בחידושים המיוחסים לר"ן שם:

נראה ודאי שעל אותו הדור הרע בלבד אמרו שאינן עתידין לחזור, ר"ל שאין להם חלק לעולם הבא, לפי שסרו מאחרי ה', וספרו בגנותה של ארץ ישראל. והכי מוכח דהאי עתידין לחזור, ר"ל אם יש להם חלק לעולם הבא, ואם יש להם

הבא, ואינן חיינן לעולם הבא, שנאמר: 'זיתשם ה' מעל אדמתם באף ובחימה ובקצף גדול' - בעולם הזה, 'וישליכם אל ארץ אחרת' - בעולם הבא. ר' שמעון בן יהודה איש כפר עכוס אומר, אמר 'כיום הזה', אם מעשיהם כיום הזה - הם באין, ואם לאו - אינן באין. ר' אומר: אילו ואילו, יש להם חלק לעולם הבא, שנאמר: 'והיה ביום ההוא ובאו האובדים בארץ אשר והנדחים בארץ מצרים והשתחוו ל"י' בהר הקודש ובירושלם"; וראה ספרא, בחוקותי פרשה ב פרק ח: "ואבדתם בגוים" (ויקרא כו, לח) - ר' עקיבא אומר: אילו י' שבטים שגלו למדי; אחרים אומר: ואבדתם בגוים, אין אובדין אלא גולה, יכול אובדן ממש, כשהוא אומר (שם): 'ואכלה אתכם ארץ אויביכם', הרי אובדן ממש אמור, הא מה אני מקיים ואבדתם בגוים, אין אובדן אלא גולה"; וראה ילקוט שמעוני, דברים רמז תתקמ.

33. כן פירש גם המאירי, סנהדרין קח ע"א. תימוכין לפירוש זה ניתן למצוא בדברי הספרא, שם, ובפירוש הראב"ד, שם, המסביר שרבי עקיבא מפרש את הפסוק כשיטתו, שעשרת השבטים אינם עתידים לשוב; וראה גם בחידושי רבנו דוד, סנהדרין קי ע"ב.

34. על החידוש שבפירוש זה, ראה באר שבע, שם.

35. וראה עוד יד רמה, סנהדרין קי ע"ב; חידושי רבינו דוד, שם, והסביר מדוע המשנה נקטה בלשון 'חזרה'. עוד כתב שהשיבה העתידית תתייחס לאלו שיהיו מהם "עובדי ה'", להוציא אותם שנטמעו בגויים, שבהם עוסקת סוגיית יבמות טז ע"ב-ז ע"א; מהר"ל, חידושי אגדות סנהדרין שם; חסדי דוד, על התוספתא סנהדרין יג, יב: "דלא סוף דבר דבאין לעולם הבא, אלא אפילו לימות המשיח ישובו עם הגלויות, כשיתקע בשופר גדול". גם בשו"ת הרדב"ז מכת"י, סי' פה, נטה לפירוש זה. וראה באר שבע, סנהדרין קי ע"ב, שהכוונה במילים 'בימות המשיח' לעולם הנשמות.

חלק - יחיו בתחיית המתים, מדפליג ר' ואמר באין הן לעולם הבא, שנאמר: 'והיה ביום ההוא יתקע', אלמא דהא בהא תליא, אבל לענין זרעם, ודאי אם מעט ואם הרבה, ישובו לימות המשיח ויעבדו את ה', והם נדחי ישראל אשר יאסוף אותם השי"ת, דגמירי דלא כלה שיבטא (ב"ב קטו ע"ב). ואף בספר יחזקאל (פרק מח) מזכיר כל השבטים, ומחלק להם את הארץ. ולא היה בישראל מי שחלק על זה, ח"ו.

בפירושו למשנה (סנהדרין פ"י מ"ג), כתב הרמב"ם על מחלוקת התנאים: "כבר הזכרנו לך כמה פעמים שכל מחלוקת שתהיה בין החכמים, ואינה תלויה במעשה אלא קביעת סברה בלבד, אין מקום לפסוק הלכה כאחד מהם".³⁶ נראה שאין הכרח לשייך את הרמב"ם באופן מוחלט לאחת משתי השיטות בביאור המשנה דלעיל, משום שדבריו הללו יכולים להתאים לשתי השיטות: בין אם המחלוקת ממוקדת בשאלת הזכאות לעולם הבא בלבד, ובין אם מדובר בשאלת החזרה לארץ ישראל בפועל, לכאורה אין לכך נפקות מעשית מבחינתנו.³⁷

אמנם, מחלוקת תנאים זו צריכה ביאור. גם לפי המפרשים שהשאלה היא האם עתידים השבטים לשוב לארץ לעתיד לבוא, וגם למפרשים שהשאלה דנה בזכאות הדור הראשון לעולם הבא - ודאי שצאצאיהם ישובו. כך עולה מדברי הגמרא (מגילה יד ע"ב, ערכין לג ע"א), הקובעת שעשרת השבטים הוחזרו על ידי ירמיה. ואם כן, הלא הם מעורבים עם שאר שבטי ישראל, ויש להבין במי עוסקת המחלוקת. אולם, כבר הובאו (לעיל אות ב) דברי רש"י שנדרש לשאלה זו, והסיק שרק מיעוטם שבו, והמחלוקת נוגעת אפוא לאותם שנשארו שם.³⁸ גם רמב"ן, שסבר שרובם שבו בימי

36. עיין רמב"ם, הל' מלכים פ"ב ה"ב, בהתייחסו לסדרי הגאולה וימות המשיח: "וכל אלו הדברים וכיוצא בהן, לא ידע אדם איך יהיו עד שיהיו, שדברים סתומין הן אצל הנביאים. גם החכמים אין להם קבלה בדברים אלו, אלא לפי הכרע הפסוקים, ולפיכך יש להם מחלוקת בדברים אלו, ועל כל פנים, אין סודור הויית דברים אלו ולא דקדוקיהן עיקר בדת. ולעולם לא יתעסק אדם בדברי ההגדות, ולא יאריך במדרשות האמורים בענינים אלו וכיוצא בהן, ולא ישימם עיקר". וראה שו"ת רדב"ז שם, שלדעת השואל, ע"פ כללי הפסיקה יש לפסוק הלכה בשאלה זו כדעת רבי עקיבא, אולם נראה שהרדב"ז בתשובתו נקט שהם עתידים לחזור, וכר' אליעזר. וראה הרב פרופ' נריה גוטל, 'דרך המלך במשנה', סיני קלה-קלו: קובץ הרמב"ם (תשס"ה), עמ' קלז-קלח הערה 108.

37. אמנם ראה לקמן אות ו, שיש שלא סברו כך, ואף פעלו למציאתם של עשרת השבטים.
38. עיין נצח ישראל למהר"ל, פרק לד, וכע"ז בתפארת ישראל, סנהדרין פ"י מ"ג, יכין אות כו.

בית ראשון, כבר כתב שבחורבן הבית שבו למקומם, וכן כתבו ראשונים נוספים.³⁹ בחידושים המיוחסים לר"ן (דלעיל) הוסיף להקשות, שפסוקי נבואה רבים מתארים את שיבת עשרת השבטים בימות המשיח, וכיצד רבי עקיבא נוקט שהם אינם עתידים לחזור בימות המשיח? בשאלה זו עסק בספר העיקרים (ד, מב), בהתייחסו לנבואת יחזקאל (לז, כב): "ועשיתי אתם לגוי אחד בארץ בהרי ישראל, ומלך אחד יהיה לכולם למלך, ולא יהיה יהוה עוד לשני גוים, ולא יחצו עוד לשתי ממלכות עוד". לשיטתו, רבי עקיבא יפרש שנבואה זו מתייחסת לימי בית שני, ונראה שכך יפרש גם את הנבואות הנוספות שהובאו לעיל. ר"י אברבנאל (ישועות משיחו, חלק שני, העיון הראשון, פרק ד) הקשה עליו, שבימי בית שני לא היו מבני עשרת השבטים, עכ"פ לא רבים, וקשה אפוא לפרש שהנבואה מתייחסת אליהם.⁴⁰ ועוד קשה על ספר העיקרים מנבואת יחזקאל (פרק מח) על חלוקת הארץ לעתיד לבוא לכל השבטים, שלא ניתן לפרשה כמתייחסת לימי בית שני, שכן בתקופת בית שני לא התקיימה חלוקה לשבטים.⁴¹ ר"י אברבנאל יישב שדברי רבי עקיבא מתייחסים לאלו מהשבטים שגלו אל הארצות הרחוקות, אולם היו כאלו שברחו אל ארץ יהודה ובנימין, והצטרפו לשבטים אלה (כפי שניתן לראות במקורות רבים), וכן בימי בית שני היו מאלו שעלו לארץ ישראל.⁴² לכן יש לפרש שנבואות אלו, הן שיתקיימו

וראה רמב"ן, דברים לב, כו, על קיומן של שתי גלויות נפרדות.

39. רמב"ן, גיטין לו ע"א; מגן אבות (למאירי), העניין החמשה עשר; מלבי"ם, צפניה ג, א: "ובימי יאשיהו, חשב ירמיה שהגיע עת הגאולה, והלך להחזיר את עשרת השבטים כמו שאמרו חז"ל, וכן בעת שנחרבה נינוה בתחילת מלכות יהויקים, לא היו יראים עוד ממלכות אשור, וכל הזמן הזה היה עת מוכשר לגאולה אם היו זוכים, אבל בשביל שהתמידו לחטוא ושבנו על עונות אבותם - נדחה הזמן, וגבר עליהם מלך בבל, והגלם בגולה"; ועיין נצוצי אורות לחיד"א, על זוהר פרשת ויחי דף רלה ע"ב.

40. קשה לומר שהנבואות מתייחסות למעטים שהיו מעורבים עם שבטי יהודה ובנימין (ראה לעיל סוף אות ג והערה 25).

41. אמנם עיין בדברי ספר העיקרים, שם, שלדעתו גם נבואה זו - כמו הנבואה על צורת הבית - שייכת לימי בית שני, בפועל היא לא התקיימה. וראה להלן פרק יא אות ב סע' 1, שלדעת תוס' צריך לומר שהייתה חלוקה מסוימת לשבטים גם בימי בית שני, שכן לדעתם בתקופה זו נהג היובל.

42. עיין דברי הימים א' ט, ג, שבירושלים התיישבו בימי שיבת ציון גם מבני אפרים ומנשה (כך עולה מרוב המפרשים, אף שבפירוש דעת מקרא הציעו הסבר נוסף, שאלו נשארו בירושלים גם בזמן הגלות). כך עולה מדברי סדר עולם רבה (ליינר), פרק כט, שהתייחס לסתירה במניין העולים שבתחילת ספר עזרא: מצד אחד, לשון הכתוב בספר עזרא ב, סד: "כל הקהל כאחד

לעתיד לבוא באותם מבני השבטים שכבר עכשיו מעורבים בבני יהודה ובנימין.⁴³ כיוון דומה לזה נקט גם הרדב"ז (שו"ת מכת"י סי' פה): "ומכל מקום, יש לומר שאי אפשר שלא היו בארץ יהודה ובנימין מכל השבטים מתי מספר, שהרי בירושלים היו אנשי מעמד מכל שבטי ישראל... ומאותם המעטים יחזור ויבנה ויפרוץ כל שבט ושבט, כמעשה דשבט בנימין,⁴⁴ ויפרוץ כל שבט ושבט עד שיעלה לחשבון גדול, כאשר היה במצרים". כעין זה כתב גם מהר"ל (נצח ישראל פרק לד), שמחלוקת ר' עקיבא ור' אליעזר מתייחסת אל השבטים שהוגלו ע"י סנחריב, ומחלוקתם היא אם אותם שגלו, המשיכו מגלותם ועברו והתערבבו שוב עם יהודה ובנימין, או שנשארו במקומם לגמרי ולא ישובו.⁴⁵ גם לדעתו, איחוד השבטים לעתיד לבוא יתקיים עם אלו מעשרת השבטים שמעורבים בשבטי יהודה ובנימין.⁴⁶ דרך נוספת

ארבע רבוא אלפים שלש מאות ששים", ומצד שני, החישוב הכולל של מספרי העולים שם הוא ש"אינן אלא שלשים אלף ושלש מאות וששים. ושנים עשר אלף היכן הם, אלא אלו שעלו משאר השבטים" (ראה גם הוריות ו ע"א, על הבאת קרבנות בתחילת ימי בית שני, לכפרה על חטאי עבודה זרה שהיו בימי בית ראשון, ונראה שם שהייתה נציגות מכל השבטים). הרמב"ן בספר הגאולה (כתבי הרמב"ן א, עמ' רעא) הסביר זאת: "והנה לא חשש הכתוב להזכירם למיעוטם מכל שבט ונספחו על אלו" (מכך משמע שמספר העולים בימי בית שני היה מועט ביותר, ומכאן תמהו על דברי הרמב"ן בחידושו למגילה ב ע"א, שמדבריו שם עולה שבאותו הזמן רוב ישראל נמצא בארץ: "וכשעיינתי בכתובים נתיישב לי הענין יפה, לפי שהוא דבר ברור שבזמנו של נס זה כבר נפקדו ישראל, ועלו לארץ ברשיון כורש, ונתיישבו בעריהם, ואף על פי שאמר המן (אסתר ג, ח): 'ישנו עם אחד מפורד ומפורד בין העמים', מכל מקום, אנשי כנסת הגדולה עם רוב ישראל בארץ היו, ושוב לא עלו מהם אלא מעטים עם עזרא"; ועיין בדברי הר"ן על הרי"ף, במגילה שם, שהקשה על דבריו, ועיין שו"ת ציץ אליעזר י, סי' ה, שכתב שחרף הקושיות, שיטת הרמב"ן במקומה עומדת).

43. אולם עיין לעיל אות ג, שמשמע מהנבואות ששבטי יהודה וישראל ישובו ממקומות נפרדים. בספר משפט שלמה (אלבוים - על הסמיכה), סי' ח הערה רג עמ' רד-רה, הקשה כך, וחידש ששבט אפרים וחצי משבט המנשה שגרו בעבר הירדן המערבי, לא גלו עם עשרת השבטים, ועליהם נאמרו הנבואות שלעתיד לבוא ישובו 'בית יוסף' להתאחד עם יתר שבטי ישראל. בהקשר זה אף העיר, שגם בימינו ידועים 'בני המנשה' שחיים בצפון הודו, וה'פאתנים' הנקראים שבט 'האפרידי', שעל פי שמם, ייתכן שיש לייחסם לשבט אפרים.

44. שבט בנימין התמעט מאוד לאחר מעשה פילגש בגבעה, אך המעטים שנתרו השתקמו והתרבו והעמידו את השבט.

45. וראה בדבריו, שגם לר' עקיבא, אלו שהתערבו בגויים - כמבואר בסוגיית יבמות יז ע"א - קיבלו דין גויים, ולכן אינם עתידים לחזור. וראה לקמן אות ו-ז.

46. ראה שו"ת מנחת אלעזר, ה, סי' ה אודות המנהג לומר 'יהי רצון' לאחר קריאת פרשיות הנשיאים בחודש ניסן בנוסח "יהי רצון... שאם אני עבדך משבט פלוני", ומשמע שיש בינינו

מתבררת בדברי אברבנאל במקום אחר:⁴⁷ לר' עקיבא, הנבואות שלעתיד עוסקות בתחיית המתים, ולא בחזרה של אנשים חיים.

גישה נוספת ליישוב הקושיות נוקט רבנו דוד (סנהדרין שם): רוב עשרת השבטים נטמעו בגויים, ולא ישובו. אותם שישובו - לשיטתו של רבי עקיבא, הם המעטים שיישאו עבדי ה', ועל כן אמר ירמיה (ג, יד): "ולקחתי אתכם אחד מעיר ושניים ממשפחה, והבאתי אתכם ציון". לפי גישתו ניתן לומר, שגם הנבואות נאמרו על אותם המעטים שיישאו עבדי ה', ולא על כלל עשרת השבטים.

לבד מהדיון במחלוקת תנאים זו, ישנם מקורות נוספים המחזקים את הדעה שאכן עתידים בני עשרת השבטים לחזור. במדבר רבה (פרשה טז, ס" כה) נוספו על אלה גם צאצאי משה רבנו:

לא בטלה גזירתו של הקדוש ברוך הוא, שאמר למשה (דברים ט, יד): 'ואעשה אותך'. העמיד ממנו ששים רבוא, שנאמר (דברי הימים א' כג, יז): 'ובני רחביה רבו למעלה', ולעתיד לבא הקדוש ברוך הוא מכנסן, שנאמר (ישעיה מט, יב): 'הנה אלה מרחוק יבאו והנה אלה מצפון ומים ואלה מארץ סינים', והגליות באים עמהם, והשבטים שהם נתונים לפני מן סמבטיון, ושלפנים מן הרי חשך, הם מתכנסין ובאין לירושלים. אמר ישעיה (מט, ט): 'לאמר לאסורים צאו', אלו שנתונים לפני מן סמבטיון; 'ולאשר בחשך הגלו' (שם), אלו שנתונים לפני מן ענן של חשך; ו'על דרכים ירעו ובכל שפיים מרעיתם' (שם), אלו שנתונים בדפנו של אנטוכיא. אותה שעה הם נגאלים, ובאו לציון בשמחה, שנאמר (שם נא, יא): 'ופדויי ה' ישובון' וגו'.

וכך במדרש (שיר השירים רבה פרשה א): "הדא הוא דכתיב (הושע יא, יא): 'יחרדו כצפור ממצרים', זה דור המדבר, 'וכיונה מארץ אשור', אלו עשרת השבטים, אלו ואלו - 'והושבתים על בתיהם נאם ה'".⁴⁸

מצאצאי כל השבטים.

47. פירושו לישעיה, סוף פרק מט; משמיע ישועה, מבשר טוב השלישי, נבואה ט' ד"ה האמנם.
48. בפשטות, כוונת המדרש ליציאה ממצרים ולקיבוץ הגלויות שלעתיד לבוא, אולם החיד"א, חומת אנך על הושע יא, יא, פירש שמדובר על קיבוץ גלויות יהודה וישראל בימות המשיח: "יחרדו כציפור ממצרים וכיונה מארץ אשור. אפשר במה ששמעתי משם הרב מהר"ר היונתן ז"ל, דפירש פסוק 'ובאו האובדים מארץ אשור והגדחים מארץ מצרים', שהכוונה

ה. להיכן הוגלו, והאם ניתן לאתר את מקומם

הנביא מתאר את המקום שאליו הוגלו עשרת השבטים (מלכים ב', יז, ו): "לכד מלך אשור את שמרון, ויגל את ישראל אשורה, וישב אתם בחלח ובחבור נהר גוזן וערי מדי" (וראה שם יח, יא). כך גם בנוגע לגלותם של ראובן, גד וחצי שבט המנשה⁴⁹ (דברי הימים א' ה, כו): "ויגלם לראובני ולגדי ולחצי שבט מנשה, ויביאם לחלח וחבור והרא ונהר גוזן עד היום הזה". עולה אפוא שהמקום שאליו הוגלו הוא באשור.⁵⁰ באחד הפסוקים המתארים את הגליית ישראל (מלכים א', יד, טו), נאמר: "וזרם מעבר לנהר", ובתרגום יונתן כתב שהכוונה היא מעבר לנהר פרת. לעומתו, רד"ק מפרש: "ויפזר אותם לעבר נהרי כוש",⁵¹ וזהו גלות ראשונה שהגלם מלך אשור וינחם בחלח ובחבור". רלב"ג זיהה את נהר זה כנהר גוזן הנזכר בפסוקים הנ"ל.

חז"ל (יבמות טז ע"ב) זיהו בפרוטרוט את המקומות שנזכרים בפסוקים:

דאמר רבי אבא בר כהנא, וינחם בחלח ובחבור נהר גוזן וערי מדי, חלח - זה חלזון, וחבור - זו חדייב, נהר גוזן - זו גינזק, וערי מדי - זו חמדן וחברותיה, ואמרי לה: זו ניהר וחברותיה. חברותיה מאן? אמר שמואל: כרך מושכי, חידקי, ודומקיא. אמר ר' יוחנן: וכולן לפסול.

נראה שחז"ל התייחסו למקומות אלו כמקומות ידועים, ודנו במעמדם ההלכתי הנוגע להלכות יוחסין, שמות מקומות אלו ידועים לנו גם ממקורות אחרים.⁵²

דעשרת השבטים - שהם אובדים - יבואו מארץ אשור, והנדחים - גליות ישראל הנודעים, רק שהם נדחים - יבואו בארץ מצרים, ומשם יעלו לירושלם. עכ"ד. וזהו שאמר: "יחרדו כצפור ממצרים" - הגליות שבאו ממצרים יחרדו כצפור לשוב, וזכיונה מארץ אשור" - עשרת השבטים שבאו לאשור, אלו ואלו יחרדו לשוב לארץ ישראל, והושבתים על בתיהם".

49. ראה לעיל אות א, על היחס שבין שתי גלויות אלו.

50. עמוס, ה, כז, מתאר את הגלות במילים: "מהלאה לדמשק", ועי' רש"י ורד"ק, שהכוונה היא למקום רחוק מדמשק, והיינו המקומות הנזכרים.

51. נראה שגם כוונתו לאזור אשור, וכן פירש אברבנאל שם. וראה צפניה ג, י: "מעבר לנהרי כוש". אמנם ראה במבוא לספרו של הרב מנחם ולדמן: יהודי אתיופיה ומורשתם - חקרי הלכה, על זיהוי כוש כאפריקה וכמקום מושבם של יהודי אתיופיה.

52. ביחס לעיר 'חלזון' - עי' קידושין עב ע"א, מחלוקת אמוראים בשאלה אם בני המקום מיוחסים וניתן לשאת אותם או שלא. ביחס ל'חדייב', עי' שבת קכא ע"א על ה'עקרב שבחדייב', שמותר להורגו בשבת (יוסף בן מתתיהו, קדמוניות היהודים, ספר כ, פרק ב, פסקה א, סעיפים 18-20, כתב שהלני המלכה הייתה מלכה בחדייב קודם שהתגירה, וראה תולדות תנאים ואמוראים אמ, עמ' 361). ב'גינזק' מת אביו של רבי יצחק (נזיר מד ע"א, ובמסכת שמחות פ"ב ה"ב: רבי

מקומות אלו היו באזור בבל-אשור (צפונית מזרחית לארץ ישראל), אולם יש מן המפרשים שזיהו את המקומות כמרוחקים יותר: גוזן מוזכרת גם בדבריו של רבשקה, כמקום שכבשו אנשי אשור (מלכים ב', יט, יב; ישעיה לז, יב), ורס"ג (ישעיה שם) תירגם שהכוונה היא ל'בלך', שהוא אזור בצפון אפגניסטן.⁵³ החכמת שלמה (יבמות שם) ציין לדברי הערוך (ערך חדייב) שזיהה את חדייב כ'אשכנז' - לפירוש זה, מדובר באזור אחר לגמרי, צפונית-מערבית לארץ ישראל.

גם במקומות נוספים, שבו חז"ל והתייחסו למקומות שאליהם גלו. הגמרא בסנהדרין (צד ע"א) אומרת: "להיכא אגלי להו? מר זוטרא אמר: לאפריקי, ורבי חנינא אמר: להרי סלוג". רש"י (שם ד"ה להיכא) מפרש שמקומות אלו הם זיהוי למקומות הנ"ל, שנזכרו בספר מלכים. מהר"ל (חידו"ג שם; נצח ישראל פרק לד, בפרוש השני) מסביר כי אפריקי הנזכרת אינה אפריקה הידועה לנו, אלא מקום הנמצא לאחר 'הרי החושך', שאליו לא ניתן להגיע (ע"פ תמיד לא ע"א). מהר"ל סבור ששתי הדעות להיכן הוגלו, מבטאות את מהותה של הגלות:

וסבר כי עיקר הגלות שהם נבדלים מן ישראל עד שאי אפשר לבא אליהם, למ"ד להרי סלוג הם - הרי שלג רחוק מן הישוב מאוד, ולכך גובר הקור שם, ונקראו בשביל זה הרי שלוג. כי שם גלות נאמר על שני דברים: הפרישה ממקום, וההרחקה ממקום שלהם. למר - עיקר הגלות ההרחקה ממקום, ולפיכך הגלה אותם להרי סלוג, ולמאן דאמר לאפריקי - עיקר הגלות הוא הפרישה ממקום שלהם, ולכך הגלם למדינת אפריקי, שהוא אחר הרי חושך.

אמנם ייתכן ש'אפריקי' היא כן אפריקה שידועה לנו, וכך נראה מדברי מהר"ל בפרושו הראשון (שם). זאת ועוד, מסיפוריו של אלדד הדני, ומדברי הפוסקים שבעקבותיו, נראה שיש מבני עשרת השבטים שנמצאים בכוש שבאפריקה (ראה להלן אות 1).⁵⁴

צדוק, ושם נקראה: "גנזק של מדי"); מר עוקבא ביקר שם, ושאלו אותו כמה שאלות בהלכה (תענית יא ע"ב ובמיוחס לרש"י; ע"ז לד ע"א; שם לט ע"א, ושם הגרסה 'רבי עקיבא, ועי' תוס' שם לד ע"א ד"ה ר"ע, שסבר שניתן לגרוס ר"ע ולא מר עוקבא; וראה במדבר רבה, לג, ה).

53. עטרת ציון (מוצפי) א, עמ' רפד.

54. ראה לעיל הערה 51. ועיין קרבן העדה, סנהדרין פ"י ה"ה ד"ה שנאמר: "והושיבם במקום אחד, במדינת אפריקא".

בירושלמי (סנהדרין פ"ה ה"ה) מתוארת הגלייתם למקומות נוספים:

ר' ברכיה ור' חלבו בשם ר' שמואל בר נחמן: לשלש גליות גלו ישראל - אחד לפנים מנהר סנבטיון,⁵⁵ ואחד לדפני של אנטוכיא, ואחד שירד עליהם הענן וכיסה אותם.⁵⁶

מסתבר שהמקום השלישי - "ירד עליהם הענן" - מכוון לדברי אגדה, ואינו מקום מסוים, אלא שנתכסו מהעין, ולא ניתן למוצאם, אולם השניים האחרים נראים כמקומות ידועים. רמב"ן (דברים לב, כו) זיהה את נהר הסמבטיון כנהר גוזן המוזכר במלכים. אנטוכיא ידועה לנו גם כיום, והיא ממוקמת בדרום טורקיה.⁵⁷ ראשונים ואחרונים ציינו למקומות נוספים שבהם ניתן למצוא את עשרת השבטים, כדוגמת

55. ראה עוד בראשית רבה (וילנא), פרשה עג: "א"ר יהודה ב"ר סימון: לא למקום שגלו עשרת השבטים, גלה שבט יהודה ובנימין; עשרת השבטים גלו לפנים מן נהר סמבטיון, שבט יהודה ובנימין מפוזרים בכל הארצות." למקור השם "סמבטיון", ראה סנהדרין סה ע"ב: "שאל טורנוסרופוס הרשע את רבי עקיבא... מי יימר דהאידינא שבתא? אמר לו: נהר סבטיון יוכיח", ורש"י שם: "נהר אחד של אבנים, ובכל ימות השבת שוטף והולך, וביום השבת שוקט ונח". וראה רמב"ן דברים לב, כו: "והנה ירמוז לגלות עשרת השבטים שגלו לנהר גוזן, הוא שהחכמים קורין סמבטיון, כי נקרא גוזן מלשון 'ויגז שלוים' (במדבר יא, לא), 'אתה גוזי' (תהלים עא, ו), כי העומדים אחריו מוסרים מבני אדם, וקורין אותו סמבטיון מפני שביתתו בשבת, כי יום השבת בלשון ההוא 'סבט', כאשר הוא בערבי, ונהוג בלשונם להוסיף בתארים"; וראה ר' מנשה בן ישראל, מקוה ישראל, פרק י פסקאות א-מא, עדויות שונות בנושא הנהר ופלאיו; וראה שבטי ישראל האבודים והנדחים (אביחיל), עמ' 89-92.

56. ילקוט שמעוני, ישעיה רמז תסט: "שלש גליות נעשו בעשרת השבטים, אחת גלתה לסמבטיון, ואחת גלתה לפנים מסמבטיון, וכשם שיש מארץ ישראל לסמבטיון כך יש מסמבטיון לשם, ואחת גלתה לרכיבה של רבלתה ונבלעה שם, 'לאמר לאסורים צאו' (ישעיה מט, ט), לאלו שנתונים בסמבטיון, 'ולאשר בחשך הגלו' (שם), לאלו שנתונים לפנים מסמבטיון, ולאלו שנבלעו ברבלתה - הקדוש ברוך הוא עושה להם מחילים מחילים מלמטה, והם הולכים בהם עד שהם באים תחת הר הזיתים שבירושלים, והקב"ה עומד עליו והוא נבקע והם עולים מתוכו, כמו שאמר זכריה (יד, ד): 'ועמדו רגליו ביום ההוא על הר הזיתים אשר על פני ירושלים מקדם ונבקע הר הזיתים מחציו מזרחה וימה' ". ועיין רש"י, ירמיה נב, ט: רבלתה היא אנטוכיא.

57. אמנם עיין קרבן העדה, על הירושלמי שם, שפירש שהכוונה ליוון. ובביאור המילה 'דפני', ראה בערוך ערך דפני, שהיא עיר באנטוכיא.

כוש והודו,⁵⁸ תימן,⁵⁹ ואפילו יבשת אמריקה.⁶⁰

1. החיפוש אחר עשרת השבטים

בסופו של דבר, למרות הניסיונות הרבים לזיהוי המקומות שאליהם גלו עשרת השבטים, למעשה איננו יודעים היכן הם נמצאים. לא בכדי, מסרו חז"ל שהם 'נעלמו' מאיתנו. ר"י אברבנאל (ישועות משיחו, חלק שני, העיון הראשון, פרק ד) סבר שעובדה זו עומדת ביסוד שיטת רבי עקיבא, שבני עשרת השבטים אינם עתידים לחזור:

בראותו שמעת גלות השבטים עד זמנו, עברו יותר ממש מאות שנה, ולא נודע להם עוד שם ושארית כי נשכח זכרם, ואם היו הם תמים בגלותם ואמונתם - איך לא נמלט מהם איש ולא בא עד ירושלים כל ימי בית שני, לשמע רוב השמועות אשר יגידו עליהם, ששבו בנים לגבולם, וישראל עושה חיל וגבורות עצומות על אדמתם. ולכן חשב ר' עקיבא, שלא היה זה כי אם מפני שספו תמו מן בלהות.

בשיטה זו החזיק גם הרב מנחם מנדל כשר (התקופה הגדולה ב, עמ' 17),⁶¹ וכתב שבימינו,

58. ספר היוחסין השלם (לרבי אברהם זכות, וורשא תרל"ח). דף פה ע"א; פירוש רבי אברהם בן הגר"א לתפילה, ברכת 'תקע בשופר'; תפארת ישראל, יכין, סנהדרין פ"י מ"ג. וראה גם בסדר הדורות, ד"א תרל"ב.

59. ראה הקדמת ר' שלמה עדני לפירושו מלאכת שלמה על המשנה: "מבית אבי אבא הנזכר, שהיו מערי התימני, מקובלני כי מגלות הראשונה נגלינו; כי קרא דכתיב בסוף ספר מלכים: 'וינחם בחלח ובחבור נהר גוזן וערי מדי' נאמר גם עלינו". על השיטות השונות בשאלת מוצא יהודי תימן, ראה תולדות עם ישראל בגלות תימן, עמ' 51-68.

60. רבי מנשה בן ישראל בספרו מקווה ישראל, פרק יב אות מח. וראה גם רש"י, עובדיה א, כ: עשרת השבטים גלו עד צרפת, "ואומרים הפותרים: צרפת הוא המלכות שקורין פרנצ"א בלע"ז". ראה גם מלכים א, יז, ט ובפרשנים, על צרפת הסמוכה לצידון.

61. הדברים נכונים ביתר שאת כיום, שמאז שנות השמונים של המאה הקודמת (למניינם), התפתחה רשת האינטרנט ולאחריה כל המדיה החברתית, שוודאי מעצימה את יכולת התקשורת והידע שלנו על מציאות של יהודים בעולם, ועל קיומה של מדינת ישראל כמרכז ליהודי העולם. וראה שו"ת תשובות והנהגות, א, סי' תשסז: "וכמדומני שהאמת יורה דרכו, שרבינו הגדול הרדב"ז, ברור היה אצלו שעשרת השבטים חיים וקיימים, ורק מפני קשיי הדרכים בעולם אין לנו קשר עמהם... ולא היה לו מקום להסתפק, אבל היום, העולם כולו גלוי וידוע לפנינו, ואין זכר לעשרת השבטים כיהודים גמורים, ובודאי נטמעו, ואין לנו ריעותא וחזקה יותר מזה"; ועיין שו"ת משנה הלכות, יז, סי' יב, שחלק על דבריו: "והלא

כשיש אמצעי תקשורת וידע עצום על הנעשה בעולם, אין כל ספק שעשרת השבטים נטמעו ואינם עתידים לחזור, כשיטת ר' עקיבא:

והנה מזמנו של התפארת ישראל עד היום, נשתנה העולם לגמרי, הרדיו הטלוויזיה והאווירון, גרמו שכל המרחקים חלפו ועברו, וכל הכדור כולו הוא כמדינה אחת גדולה... וכמובן, אם הייתה מציאות כזאת, שישנו באיזה מקום בעולם שבט שלם של יהודים שומרי תורה ממש, שלא נתבללו בין שכניהם - בלי שום ספק כלל שהיו יודעים מזה, והדבר היה מפורסם בעולם. ובפרט כעת, מזמן קום מדינת ישראל זה עשרים שנה, עד מלחמת ששת הימים, שנתפרסמה מסוף העולם ועד סופו, ואם היו אפילו יחידים יהודים ממש בסוף העולם - היו מתקשרין עם ארץ ישראל. ולכן, זה מוכיח שהעיקר כדעת ר' עקיבא, שעשרת השבטים אינם חוזרים, וכמו שנפסק בשו"ע⁶² על פי יבמות (ז ע"א), שעשאום כע"ז גמורים, משום שכולם נתערבו במשך אלפי שנים בין האומות שגרו בהם, וכל המדרשים שמדברים על עשרת השבטים תפסו כשיטת ר' אליעזר.

לצד דברים אלה, נכון לציין את דברי המהר"ל (נצח ישראל פרק לד), שכתב שמכך אין להוכיח שאין אנו יודעים היכן הם, שהם אינם קיימים כקבוצה מוגדרת:

אפשר ואפשר שיהיה מקום אחד בארץ שלא נודע להם, לפי שמפסיק אותו מן הישוב - ההרים וכיוצא בזה. והרי אמרו שמקרוב נמצא מקום אחד, קוראים אותם בלשונם 'עולם חדש',⁶³ שלא נודע מקודם.⁶⁴ וכך אפשר שימצאו מקום עוד, שיש שם בני אדם, ואי אפשר לבא אליהם. ומכל שכן, כי הגלות הזה של עשרת השבטים, מה שהגלה אותם למדינה אחרת, הוא בשביל גזירת השם, שגזר עליהם (דברים כט, כז): 'וישליכם לארץ אחרת כיום הזה'. והדבר הזה גזירה מן השם יתברך, שלא יהיו נודעים ולא יתחברו ביחד, עד עת קץ, ולא קודם.

גמרא מפורשת היא בב"ב (קט"ו ע"ב): גמירי דלא כלה שבטא".

62. עיין שו"ע, אה"ע מד, ט, וביאור הגר"א, שם אות יז. וראה לקמן אות ז.

63. כוונתו ליבשת אמריקה.

64. ראה גם מקוה ישראל (לר' מנשה בן ישראל), שם, אות מב.

על סברתו, שגם כיום ייתכן שהם נמצאים במקומות אחרים, הקשה הרב כשר (שם), אולם עיקר דברי מהר"ל הוא ההבנה שהקב"ה העלימם מעינינו - והבנה זו עומדת בעינה.⁶⁵ להבנה זו, נראה שאין טעם לטרוח ולחפש את אותם השבטים, "עד עת קץ".

לעומת זה, יש מחכמי הדורות שסברו שעשרת השבטים נמצאים במקומותיהם ולא נטמעו בגויים. לא זו אף זו, לדידם יש מעלה בחיפוש אחריהם, ואפשר שיש לכך השלכה על תהליך הגאולה.⁶⁶

ככל הנראה, המקור הקדום ביותר שעוסק בזיהוים של עשרת השבטים הוא ספר אלדד הדני.⁶⁷ בספר זה מתוארים דבריו של אלדד, בעניין בני שבט דן שלא רצו להיות שותפים במלחמת האחים שהתחוללה בין ירבעם בן נבט מלך ישראל ובין רחבעם מלך יהודה. הם עזבו מיוזמתם את ארץ ישראל, והגיעו לכוש. מאוחר יותר,⁶⁸ הצטרפו אליהם שלושה שבטים: נפתלי, גד ואשר. אלדד מתאר את 'בני משה' כמי ששוכנים ליד נהר הסמבטיון. מתוארים בדבריו שבטים נוספים, אך מקום מושבם שונה - באזור פרס.⁶⁹ אלדד מפרט את ייחוסו - בן אחר בן, עד דן בן יעקב אבינו.

65. ראה מדבר קדמות (לחיד"א), מערכת ח אות יח: "ובכלל חכמת השיעור היא חכמת צורת הארץ הנקראת גיאוגראפיה", ומלבד ספריהם הדפיסו בכמה לשונות צורת ד' חלקי עולם והים, והגם שברוב חקירתם לא מצאו מקום עשרת השבטים ונהר סמבטיון, אין ראייה מאלו שסיבבו העולם במצות מלכים, כי בפרס יש מדבר גדול ובו חיות רעות, ואחר המדבר הם עשרת שבטים ונהר סמבטיון, ולא יכלו ללכת למדבר גדול מסיבת החיות רעות, ומשום הכי לא מצאו איה מקום עשרת השבטים, ומלבד כמה ספרים המאמתים ענין עשרת שבטים". ועיין שיח יצחק (בצרי), יבמות טז ע"ב, בשם ר"ח קניבסקי וראי"ל שטינמן, שהקב"ה רצה להעלים מעינינו את מיקומו של נהר הסמבטיון.

66. להרחבה ולסקירה על הניסיונות לאורך ההיסטוריה להתחקות אחר עשרת השבטים, ראה הרב מנשה בן ישראל, מקוה ישראל, אמסטרדם רס"א; קבץ על יד, ספר האסיף (שנה רביעית תרמ"ח), עמ' 9-79; שבטי ישראל האבודים והנדחים (הרב אביחיל), ירושלים תשמ"ז; הרב אלתר ולנר, עשרת השבטים - הגולה שלא חזרה, ירושלים תשס"ח, עמ' 15-126; הרב דוד שלוש, נדחי ישראל, תשע"ה. וראה להלן הערות 78-79.

67. ספר אלדד הדני, מעניין עשרת השבטים ובני משה ע"ה, עם תשובת רב צמח גאון, ירושלים תשי"ב, ושם בעמ' ז-ח, תשובת רב צמח גאון: "בעסק רבי אלדד הדני... והיו תמהים מדבריו, שהיו במקצתן נראים כדברי חכמים שלנו, ומקצתן היו מופלגין מדברינו".

68. לאחר חורבן הבית הראשון. אמנם במכתבם של בני קירואן לרב צמח גאון המובא לקמן, נאמר שהגיעו לאחר חורבן הבית השני.

69. תיאורו הוא שנקלח כשבוי ושוחרר על ידי אדם משבט יששכר, ובמקומו פגש את השבטים הנוספים.

בדברי חכמי ישראל, מצויות גישות שונות לדבריו. אנשי קירואן פנו לרב צמח גאון בשאלה כיצד להתייחס לאלדד ולדבריו, בעיקר במה שנוגע להלכות שהוא מוסר והן שונות ממה שמסור בידינו, ובפרט בהלכות שחיטה.⁷⁰ רב צמח גאון אומנם הסתייג מאימוץ הלכות שלא הגיעו לידינו בשלשלת מסורת סדירה, אך לא פקפק בתיאור הימצאות עשרת השבטים בכוש ומעבר לנהר סמבטיון. גם בספר מלחמות השם⁷¹ נכתב: "ושאלת על העניין הנפוץ באומה מספורי השבטים, ושהם נמצאים במדבר, האם זכרו רז"ל זה או לא? והתשובה היא כי אמנם זכרו חז"ל זה... וספור הדני והאיגרת אשר לו לשחיטת חולין אשר נשמרה ונמסרה ממנו, וגם הדיבורים הנזכרים בשמו, הם הראיה היותר נכונה בעניין זה". אם כן, נראה שגם הוא ייחס אמינות לעיקרי דבריו של אלדד הדני. הדים למסורת שתושבי כוש הם צאצאים לשבט דן, ניתן למצוא גם באיגרת של רבי עובדיה מברטנורא,⁷² וכן בתשובת הרדב"ז⁷³, שמתייחס אליהם כאל מעין יהודים קראים:

שהרי הדבר מפורסם, דלעולם יש מלחמה בין מלכי כוש שיש בה שלש מלכיות, קצתו ישמעאלים, וקצתו ארמיים המחזיקים בדתם, וקצתו ישראלים משבט דן. וכפי הנראה, הם מכת צדוק ובייתוס, הנקראים קראין, שהרי אינם יודעים תורה שבעל פה, ואין מדליקין נרות בלילי שבת.

70. עיין חיבור יפה מהישועה, רבנו ניסים ב"ר יעקב מקירואן, ירושלים תשי"ד, עמ' 11 ושם בהערה 6: בשנת ד' אלפים תר"מ (880 למניינם) הגיע לקירואן נוסע נודד ושמו אלדד הדני, ושאלו אנשי קירואן את רבנו צמח גאון אודותיו; עיין אוצר ישראל (אייזנשטיין) ב, ערך אלדד הדני, עמ' 12-14: התייחסות לאלדד הדני במקורות שונים.

71. מלחמות השם (הוצאת מוה"ק), עמ' כו-קכז. וראה שם הערת המהדיר, כי ייתכן שתשובה זו אינה של ר"א בן הרמב"ם אלא של רבי ניסים גאון מקירואן.

72. נדפסה באגרות ארץ ישראל, עמ' 133.

73. שו"ת הרדב"ז, ד, סי' ריט [אלף רצ]. יצוין ששניהם לא הזכירו את אלדד הדני מפורשות. על שאלת יהדותם של יוצאי אתיופיה, ראה: שו"ת ציץ אליעזר, יב, סי' סו; שו"ת אגרות משה, יו"ד ד, סי' מא; שו"ת יביע אומר, ח, אה"ע סי' יא; שו"ת מנחת אברהם (שפירא), א, סי' טז; שו"ת משנה הלכות, יז, סי' יב. וראה סיכום הדעות בספרו של הרב מנחם ולדמן, יהודי אתיופיה ומורשתם - חקרי הלכה, פרק חמישי, ובמאמרו: 'דעת חכמי ישראל על יהודי אתיופיה', תחומין ד (תשד"מ), עמ' 314-326. על הצעה בדעתו של הראי"ה קוק בשאלה האם ניתן לראותם כצאצאי עשרת השבטים, ראה: הרב מנחם ולדמן, 'הרב קוק זצ"ל ויהודי אתיופיה', סיני קב (תשמ"ח), עמ' רע.

עם זאת, יש שפקפקו בנכונות דבריו של אלדד הדני. כך, לדוגמה, כתב ר' אברהם אבן עזרא (שמות ב, כב): "וכלל אומר לך: כל ספר שלא כתבוהו נביאים או חכמים מפי הקבלה, אין לסמוך עליו, ואף כי יש בו דברים שמכחישים הדעת הנכונה. וככה ספר זרובבל, וגם ספר אלדד הדני והדומה להם".⁷⁴

הרדב"ז התייחס לעניין גם בביאורו לרמב"ם (הל' סנהדרין פ"ד הי"א): "ותו, דבני ראובן עתידים לבוא ולעשות מלחמות לפני בוא מלך המשיח,⁷⁵ ומאן לימא לך שלא יהיה בהן סמוך מפי סמוך, והוא יסמוך אחרים".⁷⁶ נראה בבירור שהוא אינו מתייחס לכך כדברי אגדה גרידא, אלא כתיעוד היסטורי בעל משמעות הלכתית, והוא מעריך שייתכן ומסורת הסמיכה תהיה מצויה אצלם.⁷⁷

במהלך הדורות האחרונים, ובעיקר לאחר ההתעוררות לשוב לארץ ישראל, אנחנו מוצאים התייחסות חוזרת ונשנית לסוגיית עשרת השבטים. יש שאף ניסו להתחקות על עקבותיהם על מנת להשיבם לחיק יהדות המסורה בידינו. רבי ישראל משקלוב, אשר נמנה על חשובי תלמידי הגר"א, עסק רבות בנושא זה, ואף שלח שליח (שבסופו של דבר נהרג בתימן) כדי להגיע אל בני עשרת השבטים. משימה זו נבעה מתפיסתו שחלק מתהליך הגאולה ומחובתנו, הוא השבת צאצאי שבט יהודה. נוסף על כן, הוא רצה לחדש את הסמיכה, והיה סבור שאצלם מסורת זו השתמרה.⁷⁸ מאוחר יותר, בראשית המאה ה-20 מתאר הרב שמעון צבי הורוביץ, שנמנה על אלה שהאמינו בעובדת מציאותם ופעל למציאתם,⁷⁹ פגישה שלו ושל

74. ראה כתבי ר' אברהם אפשטיין, א, ספר אלדד הדני. אפשטיין עסק בהרחבה בגרסאות השונות לסיפוריו והלכותיו של אלדד הדני, ועל נאמנותו של הסיפור, וקבע: "האמת המעטה מעורבת עם הרבה דברים דמיוניים, והם דומים לרומאן היסטורי, שמחברו בודה מלבו אלפי פרטים על מקרה אחד אמיתי, כדי למשוך את לב הקורא" (שם, עמ' ג).

75. ומקורו בזוהר, בראשית רלה ע"ב - רלו ע"א.

76. לעניין הוויכוח על חידוש הסמיכה, ראה: הרב אהרון מנדל, סמיכת חכמים; רי"ל מימון, חידוש הסנהדרין במדינתנו המחודשת; דבר המשפט (הלוי), הלכות סנהדרין פ"ד; הרב משה צוריאלי, 'סנהדרין עכשיו', תחומין יח (תשנ"ח), עמ' 448-462.

77. לדיון באפשרות שמסורת הסמיכה תימשך אצלם על אף שאינם בארץ ישראל, ראה עמוד הימני, סי' ג אות ה.

78. להרחבה בעניין זה, ראה: הרב יחיאל גולדהבר, 'מאמציו של רבי ישראל משקלוב למציאת עשרת השבטים ותגובת גדולי דורו', חצי גבורים - פליטת סופרים ט (ניסן תשע"ו), עמ' תשסט-תתנו.

79. קול מבשר (הורוויץ), ירושלים תש"ל. אודותיו, ראה אנציקלופדיה לחלוצי הישוב ובניו, א

מספר רבנים מגדולי ירושלים⁸⁰ עם יוסף יעקב הרכבי, מבני משה, ועמו כמה נציגים משבטים שונים, שלדבריהם נמצאים מעבר לנהר סמבטיון, במקום מסתורי ומופלא, שממנו הגיעו כדי לספר על עשרת השבטים. חבורת הרבנים אימתה את דבריו, והחליטה לשלוח מכתב פנייה אל בני משה ועשרת השבטים:

אגרת קודש שלוחה מאת שבטי יהודא ובנימין לאחיהם בני משה ועשרת השבטים.

בעזה"י פעיה"ק ירושלים תובב"א בשנת ותער"ב לפניך עתירתנו, ... לכבוד אחינו היקרים, הני אשלי רברבי צדיקים ופרושים... 'בני משה' היושבים מעבר הנהר סמבטיון... ד' עליהם יחיו...

הננו ששים ושמחים על הבשורה הנעימה ששלחתם לבשר אותנו ע"י אחד מהרכבים, כי קרוב יום גאולתנו, וכי פקד ד' את עמו להוציאנו מכבלי עול גלותנו המר ואתם המושיעים, אשר עליכם נאמר ועלו מושיעים בהר ציון לשפוט את הרב עשיו והיתה לה' המלוכה.

אשריכם אשריכם שזכיתם למעלה עליונה כזו, אנו מפה ואתם משם נתאמץ יחד בתפילה והשתפכות הנפש לפני בוראנו וגואלנו יתברך שמו, לבל יעכב עוד שום דבר, ולא ידחה עוד הזמן, ועתה יבא קץ וסוף לצרותינו.

לאיגרת זו נוסף מכתב⁸¹ שהגיע מ'בני משה' אל בני ירושלים שנים רבות קודם לכן, מכתב שגדולי החכמים ואיתם החיד"א⁸² אישרו אותו כאמין ומקורי:

אגרת התשובה מבני משה רבע"ש משנת תי"ז לפ"ק.

פתשגן הכתב אשר שלחו חכמי ירושלים לערי הגולה ע"ד העתק האגרת הנפלא, אשר בא מבני משה רבינו עליו השלום החונים מעבר לנהר סמבטיון,

(1947), עמ' 334: הרב הורביץ (1870-1946), היה רב ומקובל, עלה לירושלים מהעיר לידא שבבלרוס, לימד קבלה בישיבת שער השמים שאותה ייסד, בשנת תרנ"ט יצא לחפש את עשרת השבטים מתוך תפיסה קבלית שזהו חלק מהבאת הגאולה, את רשמיו ותפיסתו כתב בספר קול מבשר שיצא לאור בשנת תרפ"ג.

80. שם עמ' 79-80: הרב צבי פסח פראנק, הרב יעקב משה חרל"פ, הרב יצחק בהר"ב מאלצאן, הרב יעקב ליב ממינסק, הרב חיים יהודא ליב אויערבך, הרב יעקב מאיר זאנענפלד, הרב אליהו נחום פרוש.

81. קול מבשר, שם, עמ' 46-50.

82. שם, עמ' 50.

לעיה"ק ירושלים תובב"א, הנדפס בספר מקוה ישראל ומקויימת גם מחכמי ירושלים, ובעדות הגאון הגדול מה"ר חיים יוסף דוד אזולאי זללה"ה, וחכמי ירושלים שמו זר לראשם. וז"ל מכתבם הנכבד... והכתב הנ"ל בא אלינו ע"י החכם השלם דיין המצוין, כמוהר"ר ברוך גד נר"ו, אשר הלך בשליחות ירושלים ת"ו לערי מדי ופרס, ובאו עליו לסטים ובזזו את כל אשר לו, לבד הכתבים מפעה"ק הניחו אצלו, והניחוהו במדבר שמים כו', והלך רעב וצמא עד עשרה ימים... וישאלהו האיש בלשון הקדש: מאיזה אומה אתה, ויאמר: עברי אנכי, אמרו לו: מה עבודתך, השיבו: שמע ישראל כו'... ויאמר לו: אל תירא, עברי אנכי משבט נפתלי... וילך האיש הנזכר לשבטו... ויאמר לו: מהלך ג' חודשים הלכתי בג' ימים האלה, וחזרתי על כל השבטים. וספרתי להם כל מה שסיפרת לי מכל הקורות אתכם, ומהשעבוד מלכויות אשר משתעבדים בכם האומות, והראיתי להם את הכתב אשר נתת לי מאנשי קודש אנשי ירושלים את כל הכתוב בו מצרותכם, וידאגו דאגה גדולה עד מאד. וגם לבני משה הודעתי ממכתבך, ויבכו בכי גדול, ויתנו לי הכתב הזה שתוליכהו עמך לאנשי ירושלים, דברי שלום. ויאמר לו השליח: הגידה נא לי מה שמך, ויאמר לו: מלכיאל.

ר' ברוך גד עצמו לא ראה ולא פגש בשבטים, רק קיבל מהם כתב להעביר לאנשי ירושלים. עם זאת, הרבנים, ובכללם החיד"א, קיבלו עדותו כדבר ודאי. עוד עולה מהמכתב, שבני השבטים רואים עצמם בני חורין בעלי ממלכה עצמאית, ואת אנשי ארץ ישראל רואים כמשועבדים וכנרדפים:

וזה טופס הכתב אשר שלחו השבטים... ובני משה אשר מעבר לנהר סמבטיון, אל שבטי יהודא ובנימין אשר בירושלים תובב"א...
ונפשנו מאד נענה מתאבלים ומתאוננים כיענים במדבר רק על חורבן בית קדשינו ותפארתנו... ודאגה גדולה היא בלבנו... אשר נדחפנו ונהדפנו אל המקום הזה, אתם שבטי יהודה ובנימין זכיתם ההרה הר הקודש ירושלים, שאף שנחרב הבית... עדיין נשאר כותל המערבי קיים והשכינה לא זזה משם, ועל זה היה דוה לבבינו, למה נגרע מכם לשבת בארץ הלזו הנשמה, ואתם תשבו על אדמת הקודש לפני השכינה.

בהמשך מתוארים חייהם של בני ארבעת השבטים ובני משה, שזוכים לשלטון עצמאי, טוב ומבוסס. הם חיים ברווחה, חייהם ארוכים, ואין ביכולתה של שום

ממלכה להפריע להם, כי נהר הסמבטיון שומר עליהם מסביב. כמות האוכלוסייה שלהם גדולה פי ארבעים מיוצאי מצרים, הם שומרים תורה ומצוות ולומדים תורה, ודנים גם דיני תורה ואף ארבע מיתות בית דין.⁸³ בעקבות תיאור זה, עולה השאלה מדוע הם אינם יכולים לצאת משם ולעלות לארץ ישראל, ועל כך הם משיבים:

ואל תתמהו לאמר, מאחר שאנחנו וד' שבטים מעבר הנהר עם רב ושגיא מאד, וממון לרוב, למה לא נצא למלחמה עם האומות. ידוע להוי לכוון כי אנחנו שבטי בני משה, אין לנו יכולת לעבור את הנהר עד עת קץ, שיאמר ה' לאסורים צאו ולאשר בחשך הגלו, וכן הד' שבטים הנזכרים, אין להם רשות לעבור גבולם, כי אם כשיוצאים עם מלכיהם למלחמה עם הז' מלכויות אשר סביבותיהם, ואתם עם קדוש בטחו בה' עדי עד כי בי"ק צור עולמים, חזקו ואמצו לבבכם כל המיחלים לה'.

כה דברי אחיכם בני משה, הבאים על החתום: המלך אחיטוב בן עזריה, הנשיא יהוצדק בן עוזר, הזקן אוריאל בן אביאסף

בדומה לסיפור אלדד הדני, כך גם ביחס לר' ברוך גד, היו שערערו על מהימנות דבריו. כך כתב ר' יעקב ספיר:⁸⁴ "אבל זיכרון ערכת אלדד הדני יביא חשד על ברוך הגדי, כי את זה לעומת זה - וה' הטוב יכפר בעד... ואני עשיתי את שלי, והעמדתי לפניכם הדברים כהויתן, ואתם תשפטו כטוב בעיניכם, ואשמעה מה יאמרו עוד גם חכמי הדור. ואחר נדבר ונשתעה יחד".

בשנת תרפ"ג, שלח הראי"ה קוק אגרת הסכמה⁸⁵ לרב הורוויץ, לרגל הוצאת ספרו 'קול מבשר', העוסק בענייני עשרת השבטים. בדבריו, הוא עומד על הערך הסגולי שבחיפוש עשרת השבטים, שעל ידיו מתקדם תהליך הגאולה:

83. תיאור הדברים כאן בעניין ר' ברוך גד דומה מאוד למסופר בספר אלדד הדני (סיפור ב), למרות מרחק הזמן הגדול של כ-1000 שנים בין התיאורים. והדמיון מעלה תהיות על אמיתות סיפור זה ודומיו.

84. אבן ספיר, חדרי תימן, מב, עמ' צו-צח, בסוף דבריו. ר' יעקב ספיר הלוי (1822-1885) היה שד"ר מארץ ישראל לקהילות יהודיות בחו"ל, וכתב את תיאור מסעותיו בספר אבן ספיר; ראה שו"ת דברי מנחם (כשר), סי' יג עמ' קפו בהערה; אנציקלופדיה אוצר ישראל (איזנשטיין), ז, עמ' 243.

85. אגרות הראיה, ד (תשד"מ), אגרת אקסב; מאמרי הראיה, א, מאמר על עשרת השבטים, עמ' 194-196. הסכמה זו לא נדפסה בספר קול מבשר.

הנני בזה להביע לכת"ר, ידיד נפשי שליט"א, את תודתי על עבודתו רבת הערך, בספרו היקר "קול מבשר", שתעודתו היא להעיר את לב טובי עמנו לדרוש ולחקור אחרי אחינו האובדים מאתנו, לפי הסוגים השונים, שכללם הם עשרת השבטים והרכבים, ואחרון חביב, בני משה. והנה אסוף מר את כל הנמצא כתוב בזה מימי קדם, ואת כל הדברים שבאו בענין קדוש זה, על ידי התעוררות רוח טהרה בלב גדולי ישראל, מימים כבירים עד הדור האחרון. ונפלאות גדולות ראו עינינו, איך שעל ידי הרעיון של מציאות עשרת השבטים, שהכה שורש כל כך עמוק בלבו של האדם הגדול, ר' מנשה בן ישראל ז"ל, נסתבבו הדברים של שיבת אחינו בני ישראל לארץ בריטניא.⁸⁶ ומפעולה זו אנו רואים תוצאות של איזה צמיחת ישועה בימינו אלה, אחרי העלילות הגדולות של המלחמה וההצהרה הבריטית בדבר ביתנו הלאומי, שבודאי מאת ד' היתה זאת. וסוף כל סוף, יגלה ויראה על ידי מסיבות הללו, הופעת ישועה כללית המקרבת את צפיית גאולתנו בעזה"י... הצפייה הנאמנה של כת"ר, מחקריו בענין הקדוש הזה של בקשת אחינו הנעלמים, נסיעותיו וקבוץ כל האמור בענין נשגב זה, יש לנו לקוות שיתנו את פרים בחסד עליון, להתעוררות מעשית ורוחנית, והדברים יתבררו ויתלבנו במשך הזמן, בחסדי צור ישראל ב"ה.⁸⁷

ז. מעמדם ההלכתי של בני עשרת השבטים

הגמרא (יבמות טז ע"ב-יז ע"א) עוסקת במעמדם ההלכתי של בני עשרת השבטים:

אמר רב יהודה א"ר אסי: עובד כוכבים שקידש בזמן הזה, חוששין לקדושין, שמא מעשרת השבטים הוא. והא כל דפריש מרובא פריש! בדוכתא דקביעי; דאמר רבי אבא בר כהנא: 'וינחם בחלח ובחבור נהר גוזן וערי מד' (מלכים ב' יח, יא), חלח זה חלזון, וחבור זו חדייב, נהר גוזן זו גינזק, וערי מד' זו חמדת וחברותיה, ואמרי לה זו ניהר וחברותיה. חברותיה מאן? אמר שמואל: כרך מושכי, חידקי,

86. על ר' מנשה בן ישראל ופעולתו להחזרת יהודי אנגליה, ראה אנציקלופדיה לתולדות גדולי ישראל, ד, עמ' 1063-1064.

87. ראה גם אורות, ישראל ותחייתו, אות כז.

ודומקיא; אמר ר' יוחנן: וכולן לפסול...⁸⁸ כי אמריתה קמיה דשמואל, אמר לי: לא זזו משם עד שעשאוים עובדי כוכבים גמורים, שנאמר (הושע ה, ז): 'בה' בגדו כי בנים זרים ילדו'.

מפשטות דברי הגמרא עולה, שאין לחשוש שמא סתם גוי הוא מצאצאי עשרת השבטים, משום שאף אם הוא מצאצאי יהודייה,⁸⁹ חכמים הפקיעו את יהדותם.⁹⁰ מדברי כמה ראשונים נראה שהבינו את הדברים כפשוטם. כך כתב המאירי: "ולא עוד, אלא שקבלה היתה בידם, שכל אותם שניטמעו בהם ניטמעו לגמרי, אנשים ונשים, עד שבית דין שבאותו הדור עשאוים כגויים גמורים, שלא להיותם בכלל דיני ישראל כלל",⁹¹ וכך כתבו ראשונים נוספים.⁹² הקרן אורה (שם יז ע"א ד"ה גמרא) העלה אפשרות שלא עשאוים כגויים אלא לעניין חלות הקידושין של צאצאיהם, אולם אליבא דאמת הם יהודים, ולא הפקיעו את קידושיהם.⁹³ אפשרות זו הוצעה, בשל החידוש שבעצם היכולת להפקיע יהדות,⁹⁴ וגם לדידו, "על פי הנביאים ורוח הקודש נעשה זאת".⁹⁵ יש שהציעו, שהמימרה שעשאוים כגויים אינה כפשוטה, אלא

88. רוצה לומר, הגם שיש לחשוש לשאלת כשרותם מבחינת יוחסין - הם יהודים, ויש לחוש שאם יבוא גוי ויקדש הוא מצאצאיהם, והקידושין יחולו.

89. בשונה מהביאור הראשון, שלפיו לא ייתכן שיהיו צאצאי יהודייה, משום שאותן נשים נתעקרו.

90. אמנם מדברי בה"ג, הלכות קידושין, נראה שדברי ה'איכא דאמרי' של שמואל, מתייחסים ליהודי הנשוי לגויה ולצאצאיו.

91. עיין בדרשות הנודע ביהודה, דורש לציון, סוף דרוש ג, שחידש כי הגם שהם גויים, הם עדיין נחשבים כזרע ישראל לעניין מינוי גרים מצאצאיהם למשרות שיש בהם שררה, כדוגמת מינויים של שמעיה ואבטליון (דבריו הובאו בשו"ת ציץ אליעזר, יט, ס"י מז אות ה).

92. פירוש הריב"ן, שם; שו"ת הרשב"ש, ס"י תרטו.

93. ראה לשון הריטב"א, יבמות טז ע"ב ד"ה גוי; רשב"א, שם כב ע"א ד"ה מתניתין.

94. עיין חולין ו ע"א, ביחס לכותים. על האפשרות להפקיע יהדות, ראה הגהות חת"ס, או"ח ס"י לט: יש באפשרות כלל ישראל להוציא יהודי מתוכם (ביחס לדבריו ראה שו"ת שבט הלוי, ד, ס"י קעב, שהקשה על דבריו, ובשו"ת אגרות משה, יו"ד ה, ס"י מא: "וברור שאין זה מדברי החת"ס"); שו"ת דברי יציב, אה"ע ס"י סב; שו"ת חבל נחלתו, ז, ס"י סא. וראה שו"ת שבט הלוי, שם: שתי אפשרויות להבין את דברי הגמרא כאן. וראה לקמן פרק יא אות ו.

95. עיין רשימות שיעורים (הגרי"ד סולובייצ'ק), יבמות שם, בשם ר"ח מברסק, שדין זה הוא מהתורה: "שאם יש קבוצת יהודים שהם מומרים לכל התורה כולה, ושנשתקע מהם כל שם יהודי, ואף הגויים שמשביבם אינם מחשיבים אותם ליהודים אלא לעכו"ם - אזי יש לחכמים כח התורה להפקיע כל חלות קדושת ישראל מהם, ולעשותם כעכו"ם לכל דיניהם, ואפילו לקולא". והוסיף שבמצב כזה, אין צורך בקבלת החלטה של בית דין, אלא קדושת ישראל

באה רק לשלול את החשש ההלכתי שפלוני שקידש אישה הוא מצאצאי עשרת השבטים.⁹⁶ מלבד זאת, יצוין שכל האמור הוא לפי ההבנה השנייה בדעת שמואל, אולם להבנה הראשונה, וכן לשיטת רב אסי, הדבר כלל לא נאמר להלכה.⁹⁷

מסתבר שהדיון בשאלה האם עשו את צאצאי עשרת השבטים כגויים, עוסק באותם שגלו ונשארו בגלותם, ולא באותם שהושבו לארץ על ידי ירמיה.⁹⁸ ועדיין יש לדון בשאלת היחס שבין סוגייתנו ובין מחלוקת ר' עקיבא ור' אליעזר, בשאלה האם עשרת השבטים עתידים לחזור. לעיל (אות ד) הובאו דברי רבנו דוד (סנהדרין קי ע"ב), שסבר כי המחלוקת עוסקת במעטים שיישאו נאמנים לתורת ה', בעוד שסוגייתנו עוסקת באותם שנטמעו בין הגויים (כן משמע גם מלשון המאירי דלעיל). לפי זה, אלו שהתערבו בגויים ויהדותם אינה ידועה לנו כלל לא ישובו, גם לדעת רבי אליעזר. כך משמע גם מדברי מהר"ל (נצח ישראל, שם): "ואין לומר שהיו מתערבים עם הגויים, ופליגי אם אותן שנטמעו בין הגויים יחזרו לעתיד, דבפרק קמא דיבמות מוכח דלא חיישינן להכי... ושוב ליכא למיחש שנשארו מן עשרת השבטים".⁹⁹

בטלה מאליה. "ולכן אמר הגר"ח זצ"ל, שהוא הדין היום בנוגע לצאצאי היהודים שנשארו בספרד אחרי הגירוש, המכונים בשם ה"מאראנוס", שבמשך הדורות נאבד מהם השם של יהודים, והם מחשיבים את עצמם ומזדהים היום כגויים מהעם הספרדי, וכן אומרים עליהם הנכרים שמסביבם, ומאחר שנטמעו במידה רבה כל כך, קדושת ישראל שלהם פקעה ממילא, וע"פ דין - הרי הם נכרים גמורים לכל דיניהם, בין לחומרא ובין לקולא. והוא חידוש נורא". להרחבה ודיון בחידוש זה, ראה מאמרו של הרב אהרון ליכטנשטיין: 'האח דניאל והאחוה היהודית', בספרו מוסר אביב, עמ' 247-270. וראה גם הרב אליקים קרומביין, 'על המומר והגר', צהר מ (תשע"ו), עמ' 77-97.

96. בתחילה, שאלה הגמרא מדוע יש צורך לחשוש שפלוני הוא מעשרת השבטים, והלא כל דפריש מרובא פריש, ותירצה ש"בדוכתא קביעי" (ראה מחלוקת רש"י ותוס' בביאור התירוץ), וכל קבוע כמחצה על מחצה דמי. בספר המקנה, סי' מד, קונ"א סע' ו, ובשו"ת אגרות משה, יו"ד ה, סי' מא, הסבירו שכוונת הגמרא באמירה שעשאו כגויים, לומר שדין זה הוא קבוע מדרבנן, מכיוון שהאיסור אינו ניכר במקומו, וחכמים לא החמירו במצב כזה לדון אותו כ'קבוע'. כעין זה נכתב גם ברשימות שיעורים, שם ד"ה שעשאו.

97. מדברי הב"י, אה"ע קנז, ד, נראה שפסק כאיכא דאמרי הראשון. מהר"ק, שורש פה, הביא גם הוא שיטה זו ואת שיטת רב אסי, וכלל לא ציין לדברי ה'איכא דאמרי' השני. אכן, שיטת הראשונים המובאות בטור, אה"ע סי' מד, שנוקטת שאין להתחשב בקידושי מומר, סוברת כשיטת שמואל שעשאו גויים גמורים.

98. ראה לעיל סוף אות ב ובהערות שם, בעניין השבתם.

99. ראה בדבריו של הרב יהודה גרשוני, 'הפלאשים לאור ההלכה', קול יהודה, עמ' תפח-תפט, שלאור סוגיית יבמות הסיק תחילה שהפלאשים טעונים גיור. ברם, בהמשך דבריו (שם, עמ' תצא) הסתפק בדבר, שכן אולי על אלה ודוגמתם, שהייתה להם מסורת מסוימת

ייתכן, אם כן, שאותם שרצו לחפש את עשרת השבטים ולקרב בכך את הגאולה - כדוגמת רבי ישראל משקלוב, חיפשו רק כאלה שלא התערבו בגויים, שלא גזרו עליהם שיהיו כגויים, ולכן ייתכן שנשמרה אצלם מסורת ה'סמיכה'.

אפשרות נוספת היא, שסוגייה זו סוברת כדעת רבי עקיבא, ואותם שבטים אינם עתידים לחזור, ועשאו כגויים גמורים.¹⁰⁰ לפי זה, רבי אליעזר החולק וסובר שהם עתידים לחזור, חולק גם על כך שעשאו כגויים. לחילופין, הוא יסבור שהגמרא עוסקת רק בהפקעת הקידושין, ולא בביטול יהדותם לגמרי, וכהבנה שהעלה הקרן אורה הנ"ל.¹⁰¹

עוד אפשרות לביאור, היא בדרך הירושלמי (סנהדרין פ"ה ה"ה):

עשרת השבטים - אין להן חלק לעולם הבא, ואינן רואין לעתיד לבוא. מה טעמא, 'וישליכם אל ארץ אחרת כיום הזה' (דברים כט. כז), מה היום הולך ואינו חוזר, אף הן הולכין ואינן חוזרין; דברי ר' עקיבא. ר' שמעון בן יהודה איש כפר אכוס אמר משום רבי שמעון: אם היו מעשיהן כיום הזה - אינן חוזרין, ואם לאו - חוזרין הן. ר' חזקיה ר' אבהו בשם ר' לעזר: אם באים הן גירי צדק לעתיד לבא, אנטוליננוס בא בראש כולם.

הדעה האחרונה שצוינה כאן מחודשת: "אם באים הן גירי צדק לעתיד לבוא". ניתן להציע, שמדובר כאן בדעה נוספת - שהם יחזרו כגרי צדק. שיטה זו מתאימה עם האמור בגמרא שקבעום כגויים, ואעפ"כ הם עתידים לחזור - כגרי צדק. כך אין סתירה בין דברי הירושלמי לדעת רבי אליעזר, הסבור שהם עתידים לחזור. כהבנה זו בירושלמי נקט הרב אליהו אביחיל,¹⁰² שעסק רבות בחיפוש צאצאיהם של עשרת השבטים. עם זאת, נראה שאין הכרח לפרש את הירושלמי באופן זה.

אודות תורה שבכתב, נחלקו ר' אליעזר ור' עקיבא, ואלה לא נחשבו כמי שנתערבו לגמרי בגויים (אף שיתכן שגזרו עליהם להיות כגויים), והם עתידים לחזור. ברם, הוא עצמו העיר, שדבריו ביחס ליהדות אתיופיה עומדים בניגוד לדברי הרדב"ז, שהתייחס אליהם כיהודים.
100. כך כתב בשו"ת הרמ"א, סי' סב, וכן העלה הרמ"מ כשר בספרו התקופה הגדולה, ב, עמ' 416.
101. בספר ברכת יצחק (גנק), סי' נב, הציע כיוון נוסף: מחלוקת ר' עקיבא ור' אליעזר מתייחסת לשאלה האם לאחר שעשאו כגויים, מועילה חזרה שלהם לישראל ללא גירות. דעת ר' עקיבא היא שהם יכולים לחזור לחיק ישראל רק ע"י גירות, ולא ע"י גאולת ישראל.
102. שבטי ישראל הנדחים והאובדים (מהד' תשנ"ט), עמ' 93. כך הסביר גם בספר משפט שלמה - סמיכה (אלבויים), סימן ח אות עה, עמ' ריג. ועיין פירוש לב ירושלים, על ירושלמי סנהדרין פ"ה ה"ה.

ייתכן שדברי ר' חזקיה אינם אלא הקדמה לדיון אודות אנטולינוס (שהוזכר שם, ובסוגיות נוספות בירושלמי: מגילה פ"א הי"א ופ"ג ה"ב), האם הוא גר או לא, ועל כך אמר ר' חזקיה שכשם שברור שלעתיד לבוא יהיו כאלו שיתגיירו, כן אנטולינוס התגייר (ראה קרבן העדה סנהדרין שם).

סיכום

בתחילת הפרק, הועלתה שאלת חיוב החיפוש אחר צאצאי עשרת השבטים, מה שעשוי להשליך בעתיד על שאלת הדמוגרפיה במדינת ישראל. בפרק זה נסקרו המקורות השונים שעוסקים בנושא - מהתנ"ך ועד לפוסקים מאוחרים, וכל שבתווח, ולא נמצאו הכרעות פסיקתיות חד-משמעיות בנידון. ייתכן שהפוסקים או חלקם לא ראו בכך אלא דברי אגדה ופרשנות ללא משמעות הלכתית, ואפשר שראו בכך 'הלכתא למשיחא'.

עם זאת, במהלך הדורות היו רבנים ואנשי רוח שניסו להתחקות אחריהם, ואף היו שדימו שמצאו את מקומם או קיבלו מהם רמזים. כך אירע במהלך מאות השנים האחרונות, כולל דורנו, ככל שהתגברה הציפייה לגאולה ולחזרת עם ישראל לארצו.

בימינו, העולם נעשה כ'כפר גלובלי' אחד, והיכולות הטכנולוגיות של התקשורת לספק מידע על המתרחש בכל העולם התעצמו מאוד, וגם אפשרות התנועה ממקום למקום מאוד מפותחת. לאור שינויים אלה, לא מסתבר שישנן קבוצות של צאצאי עשרת השבטים שחיים כיהודים ונמצאים במקום עלום שאין אנו יודעים על קיומו. ואולם, לא מופרך הוא שקיימים ברחבי העולם צאצאים של אותם יהודים, אף שאינם מזהים עצמם ככאלה.

נראה שראוי למדינת ישראל, לעשות מאמצים לקירוב והעלאת אותם שמסתמנים כצאצאי עשרת השבטים, גם אם הקשר שלהם ליהדות קלוש. כך ביחס ל'בני מנשה', ומכל שכן יהודי אתיופיה, כמובן אחר ווידוא יהדות או גיור כהלכה בהתאם להנחיות הרבנות הראשית לישראל. במקביל, אין חובה הלכתית ומעשית לחפש נידחים שמחזיקים בעדויות על היותם צאצאי עשרת השבטים, גם לא כפתרון לבעיות דמוגרפיות וגם לא כזרז לתהליך הגאולה ולקיבוץ הגלויות.